

מחקרי פלורסהיימר
המכון ללימודים עירוניים ואזוריים
האוניברסיטה העברית בירושלים

**שינויים במאפייני התכנון המרחבי והאדריכלי בקיבוץ
כביטוי של השינוי במבנה הקיבוץ ובאורחות חיו**

**צאלה קרניאל
ארזה צ'רצ'מן**

נובמבר, 2012

Floersheimer Studies
The Institute of Urban and Regional Studies
The Hebrew University of Jerusalem

The Changing Nature of Spatial and Architectural Planning in the
Kibbutz as a Reflection of its Social and Ideological Transformation

Tzeela Karniel
Arza Churchman

עורכת אחראית: שונמית קרין

פרסום מס' 1/82 Publication No.

ISSN 0792-6251

© 2012 מחקרי פלורסהיימר

האוניברסיטה העברית בירושלים

office@fips.org.il

www.fips.org.il

על המחברות

ארה צ'רצ'מן היא פרופסור אמריטוס בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון ולאורך שנים לימדה גם במכון ללימודים עירוניים ואזוריים באוניברסיטה העברית. היא פסיכולוגית סביבתית המתמקדת באנשים שעבורם נועד התכנון.

צאלה קרניאל היא אדריכלית ומתכננת עירונית, בוגרת ביה"ס לאדריכלות של אוניברסיטת תל אביב ובעלת תואר שני בגאוגרפיה ותכנון עירוני של המכון ללימודים עירוניים ואזוריים באוניברסיטה העברית. היא עוסקת בתכנון עירוני וסביבתי במסגרת משרד פרטי בתל אביב, ובמקביל גם בחקר הקיבוץ.

על המחקר

תכנון הקיבוץ היווה מאז ראשית ימיה של ההתיישבות הקיבוצית אתגר אדריכלי ייחודי, שנבע מהיות הקיבוץ צורת חיים וולונטרית המבוססת על שוויון, עזרה הדדית ושותפות מלאה בכל תחומי החיים, כולל ברכוש ובקרקע. רעיונות השיתופיות והשוויוניות באו לידי ביטוי בעיקרון התכנוני של מרחב משותף לכל תפקודי החיים והחתיירה לאורח חיים המבוסס על פשטות וצניעות והכתיבו הסתפקות בנורמות דיור צנועות מאד. בעשורים האחרונים חל שינוי חד באידיאולוגיה ובערכים המכוננים של החברה הקיבוצית. קיבוצים רבים מתנסים בדרגות שונות של הפרטת המרחב הקיבוצי המשותף ויש הטוענים כי קיימת סכנה להרס מרקמו הייחודי. המחקר נערך במסגרת לימודים לתואר מוסמך במכון ללימודים עירוניים ואזוריים במחלקה לגיאוגרפיה של האוניברסיטה העברית בהנחיית פרופ' ארה צ'רצ'מן ופרופ' ערן רזין. מטרת המחקר היא לעמוד על השינויים החלים בתכנון המרחבי והאדריכלי של הקיבוץ, לאור השינויים באורח החיים ובערכי היסוד של חברי הקיבוץ. בתוך כך, המחקר עמד על ההבדלים במאפייני הבניה למגורים בין קיבוצים מתחדשים לבין קיבוצים ושיתופיים; בחן האם קיים קשר בין הערכים המסורתיים של הקיבוץ ובין תהליכי התכנון המרחבי והאדריכלי בקיבוץ כיום; והאם ניתן לשמור על מאפיינים מסוימים של התכנון המרחבי והאדריכלי הקיבוצי גם בסביבת המגורים החדשה המתפתחת כיום בקיבוצים.

על מחקרי פלורסהיימר

מחקרי פלורסהיימר באוניברסיטה העברית בירושלים פועל כיחידת מחקר במסגרת המכון ללימודים עירוניים ואזוריים וממשיך את עבודתו של מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות שפעל בירושלים משנת 1991, הודות לזמנתו ולתמיכתו רבת השנים של ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר (1925-2011). מחקרי פלורסהיימר מפרסם מחקרים בתחום חברה, מרחב וממשל – בפרט במכלול ההיבטים הנוגעים לעולם השלטון המקומי והממשל המקומי, ובהם סוגיות של תכנון ופיתוח ברמה העירונית והאזורית, כולל סוגיות הנוגעות לתכנון ולפיתוח ביישובים הערביים בישראל ולקשרי הגומלין שבין המדינה והאוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית-הפלסטינית הישראלית בתחומי התכנון והפיתוח. כל המחקרים זמינים באתר האינטרנט לכל דורש. בראש היחידה עומד פרופ' ערן רזין מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

מחקרי פלורסהיימר
האוניברסיטה העברית בירושלים

רשימת פרסומים על ממשל ופיתוח מקומי, משנת 1998

- ערן רזין, פערים בחוסן התקציבי של רשויות מקומיות בישראל, 1998
- ערן פייטלסון ואורי ברשישת, התפשטות היזמות הפרטית בקרקע ציבורית, 1998
- מארק רוזנטראוב וערן רזין, ממשל מטרופוליני ופיתוח: לקחים מאינדאנפוליס, 1998
- נחום בן-אליא, הפרטת תשתיות מים וביוב: בין יוזמה מקומית למדיניות ממלכתית, 1998
- עמירם גונן (עורך), ממשל ופיתוח מקומי: סוגיות והצעות של מדיניות, 1998
- נחום בן-אליא, משבר הרשויות המקומיות בישראל (נייר עמדה), 1998
- דניאל פלזנשטיין, ההימור המקומי הגדול: קזינו ככלי לפיתוח כלכלי מקומי בישראל, 1999
- רחל אלטרמן, בין הפרטה להמשך הבעלות הלאומית: מדיניות קרקע עתידית לישראל, 1999
- ערן רזין, פערים תקציביים בין רשויות מקומיות קטנות לגדולות, 1999
- יצחק שגל, עובדים זרים בדרום תל אביב-יפו, 1999
- אברהם דיסקין ואבי עדן, הבוחר הרציונלי בבחירות המקומיות בישראל, 1999
- נחום בן-אליא, המימון הממשלתי והמשבר הכספי ברשויות המקומיות בישראל, 1999
- ערן רזין, פערים תקציביים בין רשויות מקומיות ערביות ליהודיות, האם מצטמצם הפער?, 2000
- נחום בן-אליא, "קופת התכנון" – הפיסקליזציה של התכנון והפיתוח ברשויות המקומיות, 2000
- ערן רזין ואנה חזן, הליכים לשינוי תחומי שיפוט מוניציפליים: דמוקרטיה מקומית לעומת שליטה מלמעלה, 2000
- דני פלזנשטיין, יחסים חוצי גבולות ופיתוח כלכלי מקומי: הקזינו בטאבה והעיר אילת, 2000
- נחום בן-אליא, אזרח החינוך בישראל: דה רגולציה, דמוקרטיזציה ואחריות מוגברת, 2000
- אברהם דיסקין, ימי ירושלים האחרונים: הדמוקרטיה הישראלית החדשה, 2001
- גדליה אורבך, יחסי שלטון מרכזי ומקומי בישראל: בראי קרוואנים ומגורונים, 1992-2001, 2001
- ערן רזין ואנה חזן, שינויי גבולות מוניציפליים והרשויות המקומיות הערביות, 2001
- ערן רזין, פערים בחוסן התקציבי של רשויות מקומיות בישראל בשנת 2000: יציבות ותמורות בתקופה של תהפוכות פוליטיות, 2002
- יצחק שגל ומיכאל אלכסנדר, מדיניות עירונית כלפי מהגרי עבודה: לקחי המקרה של תל אביב-יפו, 2002
- לביאה אפלבוים, יחסי הגומלין בין המועצה האזורית והוועד המקומי: הסתגלות הדדית בסביבה משתנה, 2002
- ערן רזין, רפורמה בארגון השלטון המקומי בישראל: בין ריכוז לביזור, בין מסורתיות למודרניות, 2003
- שלמה חסון ומאיה חושן, המבנה החברתי-המרחבי של מטרופולין תל אביב, 2003
- אלי אברהם, קידום ושיווק ערים בישראל, 2003
- ערן רזין, עמדה: כיצד להבטיח איחוד רשויות מקומיות, 2003
- נחום בן-אליא, הדור הרביעי: שלטון מקומי חדש לישראל, 2004
- גלעד רוזן וערן רזין, המרוץ אחר המכללה: תחרות בין רשויות מקומיות בישראל על מוסדות להשכלה גבוהה, 2004
- לביאה אפלבוים ואנה חזן, שיתוף פעולה בין רשויות קטנות בישראל – לקחים לישראל, 2005
- נחום בן-אליא, רשות נתונה: אופציות לעיצוב שלטון מקומי חדש, 2005
- ערן רזין ואנה חזן, חלוקת העושר המוניציפלי בישראל: צמצום פערים בהכנסות הרשויות מקומיות, 2006
- נחום בן-אליא, מסגרות אזוריות על-מוניציפליות למתן שירותים בישראל, 2006
- נחום בן-אליא, מסל שירותים לשירותי ליבה: הרחבת האחריות המיניסטריאלית של משרד הפנים, 2006
- יצחק דהן, תרבויות פוליטיות בערי הפיתוח, 2006
- שלמה חסון, הגירעון בדמוקרטיה המקומית: דמוקרטיה למראית עין?, 2006
- ערן רזין, חלוקה מחדש של הכנסות הרשויות המקומיות: הסדרים כספיים ושינויים טריטוריאליים, 2006
- נחום בן אליא, החוליה החסרה: שלטון אזורי בישראל, 2007

- שלמה חסון (עורך), *Jerusalem in the Future: The Challenge of Transition*, 2007
- עמירם גונן, ירושלים – התחזקות בהתחברות, 2007
- ערן רזין, החייאת מרכזי ערים ופיתוח מוקדי מסחר ברשויות המקומיות, 2007
- אסמהאן מסרי-חזאללה, ירושלים כיעד להגירה פנימית של צעירות פלסטיניות, 2008
- עמירם גונן, חיבור ירושלים לכלכלה הגלובלית באמצעות ההשכלה הגבוהה, 2008
- משה דרור, שיתוף הציבור בנושאי תרבות מנקודת ראות של מקבלי ההחלטות: המקרה של אשדוד, 2008
- רון הורן, פערים בין רשויות מקומיות בנטל הארנונה למגורים: ניתוח מגמות ופרספקטיבה בין-לאומית, 2008
- אנה חזן וערן רזין (עורכים), חיוב אישי בשלטון המקומי, 2008
- סיגל רסיס ולביאה אפלבוים, השלטון המקומי הכפרי בישראל בראי המשפט, 2009
- יצחק דהן, מנהיג מקומי: מכניזם של שינויי עומק בפריפריה; ירוחם, 1983-2006, 2009
- אביאל ילינק, לקראת ניהול משותף של מרכזי ערים: מרכז העיר של ירושלים, 2009
- איתי בארי, הבראת רשויות מקומיות כושלות בישראל: מבט משווה לאור הניסיון האנגלי, 2009
- תומר אש וערן פייטלסון, דינוי ועדת נסים כצוהר לתהליך היזמות בקרקע הציבורית בישראל, 2009
- נחום בן-אליא, משק המים התאגידי החדש: האם הרפורמה הוכרעה?, 2009
- פרלה אייזננג-קנה, יצירתיות עירונית: אפקטיביות ניהולית ופתיחות דמוקרטית, 2010
- גדליה אורבך ועירא שרקנסקי, תכנון ופוליטיקה בירושלים, 2010
- מריק שטרן, בשדות זרים: דפוסי אינטראקציה במתחמי מסחר מעורבים בירושלים, 2010
- צפירי גדרון ואיתי פישהנדלר, מדע, מדיניות ואי ודאות: תפקידם של מדענים בעיצוב מדיניות סביבתית בישראל, 2010
- ערן רזין (עורך), תכנון ארצי, מחוזי ומטרופוליני בישראל: קובץ לזכרו של פרופ' אריה שחר, 2010
- יצחק דהן, באר שבע: פיתוח כלכלי ותרבות פוליטית, 2011
- יניב ריינגורץ, איחודי רשויות מקומיות והשפעתם התקציבית: עדויות מאיחוד הרשויות של שנת 2003, 2011
- ערן רזין ואנה חזן, הסדרים מוניציפליים: כיוונים לרפורמה במסגרות שלטון וממשל מקומי בישראל, 2012
- נעם לוין וישי דיוק, ניתוח תמונות לוויין של אורות לילה ברזולוציה מרחבית גבוהה: יישומים אפשריים במחקרים דמוגרפיים וסוציו-אקונומיים, 2012
- צאלה קרניאל וארזה צ'רצ'מן, שינויים במאפייני התכנון המרחבי והאדריכלי בקיבוץ כביטוי של השינוי במבנה הקיבוץ ובאורחות חייו, 2012

כל פרסומי המכון ניתנים להורדה מאתר האינטרנט

www.fips.org.il

להורי

יחנן סימון, על הדשא בקיבוץ, 1956

תוכן עניינים

8	תקציר
10	מבוא
14	תכנון ועיצוב בית המגורים כביטוי של תפיסות ערכיות וחברתיות
14	ערכים והשתקפותם בתכנון הבית
17	שינויים בדפוסי מגורים כביטוי של שינוי חברתי ותרבותי
20	שינויים תכנוניים, ערכיים ומבניים בקיבוץ
20	שינויים באורחות החיים בקיבוץ
25	תכנון מרחבי ואדריכלי בקיבוץ – 1920-1985
30	תכנון מרחבי ואדריכלי בקיבוץ – 1985-2010
36	סגנון בנייה קיבוצי וותיק בהשוואה לבנייה החדשה
36	מאפייני התכנון המרחבי הוותיק
40	מאפייני התכנון האדריכלי הוותיק
42	תיאור הממצאים – השוואת מאפייני התכנון המרחבי והאדריכלי בקיבוצים השונים
42	מאפייני התכנון המרחבי
49	מאפייני התכנון האדריכלי בבנייה החדשה
57	ניתוח הראיונות עם חברי הקיבוצים השונים
67	דיון
78	סיכום
78	סיכום עיקרי הממצאים
81	המרחב ומאפייני הבנייה הקיבוציים – לאן?
84	מקורות

כרך נספחים

- 1 – ממצאי סקירת התכנון המרחבי והאדריכלי בקיבוצים השונים
- 2 – פרמטרים להגדרת סגנון בנייה קיבוצי ותיק

תקציר

תכנון הקיבוץ היווה מאז ראשית ימיה של ההתיישבות הקיבוצית אתגר אדריכלי ייחודי, שנבע מהיות הקיבוץ צורת חיים וולונטרית המבוססת על שוויון, עזרה הדדית ושותפות מלאה בכל תחומי החיים, כולל ברכוש ובקרקע. ניסיונות אדריכליים רבים למימוש אידאל חברתי-שוויוני זה נעשו החל מהמאה ה-19, אולם הוא נותר על פי רוב רק כתכניות על נייר. בקיבוץ, לעומת זאת, תורגם החזון החברתי הקיבוצי מראשיתו לשפה אדריכלית חיה ונושמת. רעיון השיתופיות והשוויוניות בא לידי ביטוי בראש ובראשונה בעיקרון התכנוני של מרחב משותף לכל תפקודי החיים. הזירה המרכזית של החיים הקיבוציים היא המדשאה הגדולה ומוסדות הציבור שסביבה. נוף השבילים והמרחב שבין הבתים המהווה מוקד משמעותי של אינטראקציה חברתית. החתירה לאורח חיים המבוסס על פשטות וצניעות הכתיבה הסתפקות בנורמות דיור צנועות מאד ושליטת הקניין הפרטי והקביעה כי יחידת המגורים היא רכושו של הקיבוץ הדירה את הפרט מתכנון דירתו. בעשורים האחרונים חל שינוי חד באידאולוגיה ובערכים המכוננים של החברה הקיבוצית, ההופכת מחברה שיתופית לחברה בעלת מאפיינים שיתופיים חלקיים. קיבוצים רבים מתנסים בדרגות שונות של הפרטת המרחב הקיבוצי המשותף ויש הטוענים כי קיימת סכנה להרס מרקמו הייחודי.

מחקר זה נערך במסגרת לימודים לתואר מוסמך במכון ללימודים עירוניים ואזוריים במחלקה לגאוגרפיה של האוניברסיטה העברית בהנחיית פרופ' ארזה צ'רצ'מן ופרופ' ערן רזין. הנחת היסוד של המחקר היא שתהליך ההתפתחות של בתי המגורים בקיבוץ עשוי לשמש ראי להתפתחות החברתית שעברה הקומונה הקיבוצית. מטרת המחקר היא לעמוד על השינויים החלים בתכנון המרחבי והאדריכלי של הקיבוץ, לאור השינויים באורח החיים ובערכי היסוד של חברי הקיבוץ. בתוך כך, מבקש המחקר לעמוד על ההבדלים במאפייני הבנייה למגורים בין קיבוצים מתחדשים ושיתופיים; לבחון האם קיים קשר בין הערכים המסורתיים של הקיבוץ ובין תהליכי התכנון המרחבי והאדריכלי בקיבוץ כיום; והאם ניתן לשמור על מאפיינים מסוימים של התכנון המרחבי והאדריכלי הקיבוצי גם בסביבת המגורים החדשה המתפתחת כיום בקיבוצים.

במחקר נסקרו ארבעה קיבוצים – שני קיבוצים שיתופיים ושני קיבוצים מתחדשים המייצגים מצבי ביניים שונים במידת התמורה באורחות החיים; מקיבוץ שיתופי שכמעט ולא עבר תהליכי הפרטה ועד לקיבוץ מתחדש שהשלים מהלך של שיוך נכסים פנימי בין חברי הקיבוץ. במהלך המחקר נעשה שימוש בניתוח תכניות אדריכליות, ניתוח תכניות מתאר ובראיונות מובנים למחצה.

ממצאי המחקר מלמדים כי בהיבט המרחבי ניתן להבחין בפרגמנטציה של המרחב הציבורי וביצירתו של מרחב פרטי. כאשר בשלב התכנון מתבצעת חלוקה למגרשים (פרצלציה), גם אם לכאורה "רק על הנייר", זו מקבלת ביטוי מעשי בשטח (בנטיעות, גידור, הפרשי מפלסים) וכך בפועל משתנה המראה המרחבי הפתוח של הקיבוץ.

בהיבט האדריכלי, מצביעים הממצאים על מעורבות גדולה הרבה יותר של הפרט בתכנון ובמימון הבנייה, יחד עם נסיגה של הקיבוץ מאחריותו ושליטתו בתהליך. הנסיגה מתבטאת במימונו של סל דירה בסיסי בלבד, קביעת מגבלות חיצוניות מועטות על התכנון ואי מעורבות של הממסד בחריגות בנייה המבוצעות על ידי הפרט.

בכך באים לביטוי עלייה בחשיבות הפרט וברצון לביטוי אישי; החלשת מעמדו של הקיבוץ כספק הצרכים וכאחראי לביטחון החברים בעתיד והיחלשות הערכים המזוהים עם אורח החיים הקיבוצי, כגון פשטות, צנע והסתפקות במועט. נראה כי קיים ניסיון להצגת חלופה לערכי הקיבוץ הישנים. כך למשל, עולה הצורך במתן מרחב פרטי גדול לכל ילד, אולי כתגובת נגד לחינוך וללינה המשותפת, לצד רצון בעיצוב ייחודי, החורג מן הסטנדרט הקיבוצי וביצירת קן משפחתי בעל נוכחות.

יחד עם זאת נמצא כי הערכים המסורתיים של הקיבוץ עדיין משפיעים על תהליכי התכנון בו גם כיום. משאבי הדיור מחולקים לחברי הקיבוץ באופן שוויוני ואחיד כפי שנעשה בעבר, ובשנים האחרונות ניתן לזהות מגמה של חזרה לתכנון מרחבי המבוסס על שטחים פתוחים משותפים רציפים ונגישות מבוססת הולכי רגל.

תהליך השינוי בדפוסי הדיור בקיבוץ אינו מנותק מן השינוי שחל בחברה הקיבוצית ובערכיה. דומה, כי התבנית הייחודית של דירת המגורים הקיבוצית ושל המרחב הקיבוצי הולכת ונעלמת, והשינוי הפיזי משקף, ויתכן שגם מבשר, את השינוי החברתי והאידיאולוגי.

ממצאי המחקר מובילים למסקנה שעל מנת לשמור על האיכויות המרחביות הייחודיות לקיבוץ, יש צורך בהתוויית דרך ביניים המשלבת בין הצרכים השונים והרצונות של חבריו ומציעה סינתזה בין הערכים הישנים ובין מציאות החיים החדשה. שימורו ופיתוחו של המרחב הקיבוצי כיום מותנים בשמירה על המרחב המשותף הציבורי הפתוח והבלתי מחולק כמקום מפגש רב ממדי ורב גילי. היכולת לממש זאת תלויה באופי הסולידריות הקהילתית, בריבונותה של הקהילה, ביכולתה להעמיד סדר יום משמעותי משלה ובעמידתה על מימושו. כדי לייצר מרחב קיבוצי חדש המבוסס על העקרונות האידיאולוגיים והמרחביים הוותיקים יש לשמור על המאפיינים המרחביים הייחודיים, בעוד שבהיבטים האדריכליים ניתן לאפשר חופש פעולה לחברי הקיבוץ. זאת מתוך הכרה שדפוסי החיים בחברה הקיבוצית השתנו, ולא ניתן לצפות כיום מחברי הקיבוץ להמשיך את חייהם כבעבר.

האדריכלות היא שותפה פעילה בעיצוב מערכות היחסים בחברה ובתרומה לאיכותן. נקודת הזמן הנוכחית, לאחר סיום גל הבנייה הפרטית הראשון, שהביא להכרה מסוימת ביתרונות המרחב הקיבוצי הוותיק, מאפשרת חשיבה מחודשת על התכנון המרחבי העתידי של הקיבוץ. לכך נוספים היתרונות מהם נהנה הקיבוץ בנקודת זמן זו – סולידריות קהילתית חזקה, אוכלוסייה מצומצמת, קליטת חברים חדשים – המאפשרים את גיוס הקהילה לחיפוש דרכים ליצירת מרחב קיבוצי חדש.

במשך עשרות שנים נתפס הקיבוץ כמותג יישובי ייחודי, המשלב ערכי שוויון, שיתוף ועזרה הדדית עם הישגים כלכליים בחקלאות ובתעשייה. ייחודו של הקיבוץ בא לידי ביטוי מוחשי במתאר הפיזי שלו, במרחביו, בגניו, בשדרותיו, בשימושי הקרקע ובמבנים ציבוריים רבים, המשקפים את עקרונותיו הערכיים ואת אורח החיים שאפיין אותו. בשני העשורים האחרונים חווים הקיבוצים תמורות מרחיקות לכת בתפיסות הערכיות, במבנה הארגוני-הכלכלי ובהרכב החברתי, המשפיעות גם על התכנון המרחבי והחזות הפיזית שלהם. נשאלת השאלה האם תהליך ההשתנות הנוכחית אשר החל במחצית שנות ה-80 של המאה הקודמת, ישאיר בסופו של דבר משהו שיזכיר את המאמץ שעשה הקיבוץ במשך כארבעה דורות לקשור למודל אחד שותפות שוויונית, יזמות קולקטיבית ומסירות למשימה לאומית?

עד אמצע שנות ה-70 לא היה קשה להבחין בין דירת מגורים קיבוצית לבין דירת המגורים השכיחה בחברה המערבית העירונית. ההבדלים התבטאו במבנה הדירה וגודלה, בתחומי הפעילות בדירה ובאופן חלוקת החללים בתוכה ונבעו מכך שאורח החיים הקיבוצי הוציא תפקודים מרכזיים אל מחוץ לדירה, והעביר אותם מתחום המשפחה לאחריות הקהילה. בכך היוותה דירת המגורים הקיבוצית ביטוי של האידאולוגיה הקולקטיביסטית שדגלה בשוויון וזוהות בין כל חברי המשק, וסיפקה לחברים את כל צורכיהם באופן זהה, ללא מתן מקום להעדפות או לצרכים אישיים.

בעשורים האחרונים חל שינוי חד באידאולוגיה ובערכים המכוננים של החברה הקיבוצית, ההופכת מחברה שיתופית לחברה בעלת מאפיינים שיתופיים חלקיים. על-פי נתוני שנתון התנועה הקיבוצית, נכון לשנת 2009, 166 קיבוצים מתנהלים על-פי דגם רשת הביטחון (קיבוצים מתחדשים), 69 קיבוצים מתנהלים על-פי הדגם השיתופי ו-21 על-פי הדגם המשולב.

הנחת היסוד של מחקר זה היא שתהליך ההתפתחות של בתי המגורים בקיבוץ עשוי לשמש ראי להתפתחות החברתית שעברה הקומונה הקיבוצית מיום היווסדה. הציפייה בו היא לזהות הבדלים בין התכנון המרחבי והאדריכלי של הקיבוץ העכשווי ביחס לקיבוץ הוותיק ולמצוא הבדלים בין קיבוצים מסורתיים ומתחדשים, אשר עשויים להעיד על אופן התפתחותו של סגנון בנייה קיבוצי חדש.

כהכנה למחקר הנוכחי נערך מחקר מקדים בקיבוצים נען ורמת יוחנן. מקריאה זהירה של תכנון ועיצוב דירות מגורים שנבנו ושופצו בשנים האחרונות בקיבוצים אלו, לצד שיחות עם חברי הקיבוץ, ניתן היה להתרשם כי קיים ניסיון להצגת חלופה לערכי הקיבוץ הישנים. כך למשל, עולה הצורך במתן מרחב פרטי גדול לכל ילד, אולי כתגובת נגד לחינוך וללינה המשותפת, לצד רצון בעיצוב ייחודי, החורג מן הסטנדרט הקיבוצי וביצירת קן משפחתי בעל נוכחות. נראה כי ערכי ההסתפקות במועט וביטול הקניין הפרטי אינם מהווים עוד ערכים מכוננים באידאולוגיה הקיבוצית. שטח הרצפה של דירות המגורים הנבנות בקיבוץ גדל בכל שנה, וכל דיון בנושאי שיכון אינו יכול להתעלם משאלת שיוך הנכסים בעתיד. נראה כי תהליך השינוי בדפוסי הדיור בקיבוץ אינו מנותק מן השינוי שחל בחברה הקיבוצית ובערכיה, והבנייה למגורים בקיבוצים כיום מתאפיינת במעורבות גדולה הרבה יותר של הפרט בתכנון דירתו לעומת מעורבות קטנה והולכת של הממסד הקיבוצי. דומה, כי התבנית הייחודית

של דירת המגורים הקיבוצית ושל המרחב הקיבוצי הולכת ונעלמת, והשינוי הפיזי משקף, ויתכן שגם מבשר, את השינוי החברתי והאידיאולוגי.

סגנון הבנייה הקיבוצי הייחודי אינו מתבטא רק במאפייני הדירה. פרט למבני המגורים כוללים נוף הקיבוץ וסביבתו הפיזית מרכיבי בנייה נוספים, בהם תכנית היישוב (תכנית-אב, תכנית בניין ערים); החלוקה בין אזורים המיועדים למבני משק (תעשייה, תעסוקה, חקלאות), מבני ציבור ומבני מגורים; דשאים ונוי ציבורי. מטרת המחקר היא לעמוד על השינויים החלים בתכנון המרחבי והאדריכלי של הקיבוץ, לאור השינויים באורח החיים ובערכי היסוד של חברי הקיבוץ. בתוך כך, מבקש המחקר לעמוד על ההבדלים במאפייני הבנייה למגורים בין קיבוצים מתחדשים ושיתופיים; לבחון האם קיים קשר בין הערכים המסורתיים של הקיבוץ ובין תהליכי התכנון המרחבי והאדריכלי בקיבוץ כיום; והאם ניתן לשמור על מאפיינים מסוימים של התכנון המרחבי והאדריכלי הקיבוצי גם בסביבת המגורים החדשה המתפתחת כיום בקיבוצים.

שאלות המחקר ייבחנו בשני מישורים:

- היבטים מרחביים של הקיבוץ;
- היבטים אדריכליים של בתי המגורים בקיבוץ.

שאלות המחקר

- האם, לאור השינויים שחלו במבנה הקיבוץ ובאורחות חייו, ניתן לזהות בנקודת הזמן הנוכחית סגנון בנייה קיבוצי ייחודי מובחן, בעל מאפיינים משותפים?
- האם ניתן להצביע על שינויים פיזיים (מרחביים ואדריכליים) בקיבוץ היום ביחס לקיבוץ המסורתי?
- האם קיים כיום קשר בין הערכים המסורתיים של הקיבוץ ובין תהליכי התכנון המרחבי והאדריכלי בקיבוץ?
- במידה שקיים ניסיון לשמור על הערכים המסורתיים של הקיבוץ, האם היוזמה לכך היא של גורמים פנימיים בקיבוץ או חיצוניים (מתכננים חיצוניים (אנשי מקצוע) או הממסד הקיבוצי (מזכירות ו/או ועדת תכנון/ חברי הקיבוץ)?
- האם קיימים הבדלים בין הבנייה למגורים והתכנון המרחבי בקיבוצים שיתופיים לעומת בקיבוצים מתחדשים?
- מהם יחסי הגומלין בין הבנייה הפרטית למגורים ובין השינויים החברתיים והשינויים באורח החיים בקיבוץ הנבחן, כלומר האם הבנייה הפרטית משקפת את השינויים או משפיעה עליהם?
- האם ניתן לשמור על מאפיינים מסוימים של התכנון המרחבי והאדריכלי המאפיינים את סגנון הבנייה הקיבוצי גם בסביבת המגורים החדשה המתפתחת לאור השינויים במבנה הקיבוץ ובאורחות חייו?

במחקר נסקרו ארבעה קיבוצים – שני קיבוצים שיתופיים ושני קיבוצים מתחדשים. בקיבוצים "שיתופיים", השירותים המרכזיים לחברים, כדוגמת חינוך ובריאות, ניתנים ללא תשלום, וכל חבר מקבל תקציב חודשי שנקבע על פי גודל המשפחה. בקיבוצים מתחדשים הופרטו חלק מהשירותים שסופקו בעבר על ידי הקיבוץ ללא תשלום, לחברים ניתן שכר דיפרנציאלי במקום תקציב חודשי, ונקבעה רשת ביטחון המבטיחה את הקיום הכלכלי הבסיסי של החברים. כל חבר וחברה מקבלת/משכורת שונה בהתאם לעבודתו וכל משק בית משלם מיסי קהילה לקיבוץ בתמורה לשירותים שונים. על מנת לעמוד על הקשר שבין השינוי באורחות החיים לבין השינוי במאפייני הבנייה הפרטית, נבחרו קיבוצים המייצגים מצבי ביניים שונים במידת התמורה באורחות החיים. קיבוץ משמר העמק מייצג את השלב המסורתי ביותר – קיבוץ שיתופי שכמעט ולא עבר תהליכי הפרטה – וקיבוץ אייל מייצג את השלב החדשני ביותר – קיבוץ מתחדש שהשלים מהלך של שיוך נכסים פנימי בין חברי הקיבוץ. קיבוץ רמת יוחנן השיתופי וקיבוץ נען המתחדש מייצגים את מצבי הביניים שבתווך. במהלך המחקר נעשה שימוש בניתוח תכניות אדריכליות, ניתוח תכניות מתאר ובראינות מובנים למחצה עם חברי קיבוץ ועם אדריכלים העוסקים בתכנון ובבנייה בקיבוצים.

מערך המחקר מבוסס על ארבעה שלבים:

הגדרה ואפיון של סגנון בנייה קיבוצי מייצג המבוססים על סקירת הספרות העוסקת בנושא, על ראיונות עם אדריכלים העוסקים בבנייה בקיבוצים, על דברים שנאמרו בימי עיון וכנסים שעסקו בנושא, ועל פרסומים פנימיים של קיבוצים הסוקרים את תולדות הבנייה ביישוב. אפיון זה נועד להקל על זיהוי השינויים שחלו בעיצוב דירת המגורים הקיבוצית ובמבנה המרחבי של הקיבוץ.

ניתוח המבנה המרחבי של הקיבוץ והמבנה האדריכלי של דירת המגורים בהתבסס על בחינת תצלומי אוויר של הקיבוצים, תכניות אב ומתאר מוצעות ותכניות שאושרו, תכניות מדידה, תכניות אדריכליות של דירות המגורים, צילומי הדירות, תקנוני הבנייה והשיכון בקיבוצים וראיונות עם רכזי ועדת השיכון בכל קיבוץ. ניתוח זה נועד לספק תמונת מצב של הבנייה העכשווית בקיבוץ.

זיהוי עמדות וערכים שמבטאים חברי הקיבוץ (הדיירים) ביחס למבנה המרחבי ולתכנון האדריכלי בקיבוץ. מתבסס על קיום ראיונות עומק מובנים למחצה עם חברי קיבוץ שבנו או שיפצו דירת מגורים בקיבוץ. הראיונות נועדו לספק מידע לגבי המניעים של חברי הקיבוץ, העומדים מאחורי התמונה של מצב הבנייה.

שילוב ואינטגרציה בין ממצאי המחקר שנבחנו תחילה עבור כל קיבוץ בנפרד ולאחר מכן בהשוואה בין הקיבוצים. סקירת הממצאים חולקה לשלוש קבוצות – המאפיינים המרחביים של הקיבוץ, המאפיינים האדריכליים של דירות המגורים וההשקפות של החברים שרואיינו. בשלב הראשון נבדקו הממצאים בכל קבוצה ובשלב השני נבדקו הקשרים וההשפעות ההדדיות בין הקבוצות השונות.

המחקר כולל שלושה חלקים:

בחלק הראשון מוצגת סקירת ספרות רלוונטית, העוסקת באופן בו משתקפים ערכים אישיים וחברתיים בתכנון בית המגורים, בשינויים שחלו בעשורים האחרונים בחברה הקיבוצית ובאורחות חייה ובמאפייני התכנון המרחבי והאדריכלי הקיבוצי בטרם חלו שינויים אלו.

החלק השני הוא מתודולוגי וכולל את הגדרת הקבוצות השונות, גודל ומאפייני המדגם, אופן איסוף הנתונים והגדרת הנושאים שנבחרו לבדיקה עבור כל קבוצה, תוך שימוש בספרות הרלוונטית. משיקולים של קוצר היריעה, מתודולוגית המחקר אינה מובאת במלואה בפרסום זה, ועיקריה הוצגו לעיל במבוא.

החלק השלישי כולל את סיכום הממצאים שנאספו ואת הדיון בהם, תוך בחינת המשמעות שניתן לגזור מהם לתכנון העתידי של המרחב הקיבוצי.

מחקר זה מנסה לפתוח צוהר להתבוננות אל תופעה חברתית ותרבותית מעניינת. מאחר שמדובר בתהליך פרטני, ממצאי המחקר יהיו קשורים בעיקר בתהליך הבנייה של המרואיין. עם זאת, אני מקווה כי ניתן יהיה ללמוד ממחקר זה על התהליכים והתמורות המאפיינים את הבנייה הפרטית למגורים בקיבוץ כיום בהקשר לשינויים באידאולוגיה ובאורח החיים הקיבוצי ולהציע אסטרטגיות ניסיוניות בנושאים של תכנון ועיצוב מרחבי במרחב הקיבוצי המתחדש.

תודות

המחקר נערך במסגרת לימודים לתואר מוסמך במכון ללימודים עירוניים ואזוריים במחלקה לגאוגרפיה של האוניברסיטה העברית. המחקר הנו סיכום של התבוננות בת מספר שנים בשינויים שחלו בתכנון המרחבי והאדריכלי בקיבוץ, החל מיסודו לפני כ-100 שנה ועד היום. כאדריכלית ומתכננת בת קיבוץ, התעניינתי מזה זמן באופן שבו הערכים והאידאולוגיה המאפיינים את חיי הקיבוץ באו לידי ביטוי בתכנון בתי המגורים בו. בשנים האחרונות, בבואי לבקר את משפחתי המתגוררת בקיבוץ, נדהמתי לראות את השינויים שחלו בבתי המגורים, שהפכו גדולים ומפוארים, ואת השינויים שחלו בשטחים הפתוחים, שהפכו מקוטעים ומגודרים. במהלך לימודי לתואר מוסמך באוניברסיטה העברית, עסקתי בנושא בכמה הזדמנויות – בחנתי את הקשר בין האידאולוגיה לבין התפתחות דירת המגורים הקיבוצית בשנותיה הראשונות של התנועה הקיבוצית במסגרת לימודי גאוגרפיה היסטורית; ניתחתי את הקשר בין ערכי הדיירים לבין השינויים שחלו בעיצוב דירת המגורים הקיבוצית בעשור הראשון של המאה ה-21 במסגרת לימודי תכנון מנקודת מבטן של קבוצות שונות באוכלוסייה. המחקר הנוכחי מהווה המשך, הרחבה והעמקה של עבודות אלו.

לעריכת המחקר תרמו רבות פרופ' ארזה צירצ'מן ופרופ' ערן רזין שהנחו אותי במהלך הכתיבה, ועל כך נתונה להם תודתי. כמו כן, ברצוני להודות למרואיינים השונים שהקדישו מזמנם והיו נכונים להיפגש עמי.

תכנון ועיצוב בית המגורים כביטוי של תפיסות ערכיות וחברתיות

ערכים והשתקפותם בתכנון הבית

ערכים הם פועל יוצא של התרבות השלטת. תרבות היא מערכת מאורגנת של משמעויות משותפות ותפיסות מסורתיות המובעות בדרכים סמליות, שבעזרתן אנשים מתקשרים, חולקים ומפתחים את הידע שלהם ואת עמדותיהם כלפי החיים (Geertz, 1973). דאגלס (1966) רואה את התרבות כמערכת קבוצתית של ערכים ציבוריים ומתוקננים. לדבריה, התרבות יוצרת קטגוריות ודפוסים שבהם מסודרים רעיונות וערכים. קטגוריות אלה הן ציבוריות ולא ניתנות לשינוי בנקל (Douglas, 1966). בדומה לכך, הול (1966) אומר כי התרבות מוגדרת במונחים של משמעויות משותפות, מאחר שאנשים מפרשים את העולם בדרכים דומות (Hall, 1966).

הבית אינו רק מבנה פיזי. מושג הבית קשור במגורים, במשפחה, במקום מקלט, בזהות עצמית ועוד. הבית מהווה את הממשק בין החברה ובין היחיד. לפיכך, יש צורך לבחון את בית המגורים במבט מורכב, המתחשב גם באינטראקציה בין הייצוג הפיזי של הבית ובין היחסים החברתיים המתקיימים בו ובסביבתו. בית אינו רק מקום מגורים עבור האדם, אלא טומן בחובו משמעויות רבות נוספות ומסייע בהגדרת זהותו העצמית של האדם המתגורר בו (Mallett, 2004).

הניסיון האישי של האדם משפיע אף הוא על הדרך בה האדם בונה את ביתו, והיסטוריית המגורים האישית חיונית להבנת המשמעות שמייצג הבית בהווה (Perkins and Thorns, 2000). מאסי (1992) טוענת שזיכרון העבר מהווה כלי חשוב בעיצוב ההווה. האופן בו האדם זוכר את העבר, את בית הילדות או השכונה שהתגורר בהם לפני שנים, אינו מדויק אלא מושפע מרגשות ותחושות. זיכרון זה יכול להיות, אם כן, נוסטלגי ורומנטי או ביקורתי. לטענתה, הדרך בה אנו זוכרים את העבר משפיעה על עיצוב בית המגורים שלנו בהווה (Massey, 1992). טענה זו משתלבת בגישה המוצגת על ידי רפפורט ודוסון (1998), ולפיה הבית מגלם בתוכו נורמות תרבותיות לצד פנטזיות אינדיבידואליות.

חוקרים רבים רואים בבית המגורים ביטוי וסמל לעצמי. הבית, על עיצובו החיצוני ובעיקר הפנימי, מהווה ביטוי לזהות העצמית של מי שמתגורר בו (Després, 1991). הבית מייצג את הזהות הראשונית והבסיסית של האדם, לפני הכפר, העיר, המעגל החברתי, הסביבה המקצועית והמדינה (Mallett, 2004). לפי טאקר (1994) הבית הוא מקום שבו, בפשטות, אנשים מרגישים בנוח ויכולים לבטא בחופשיות את הערכים הפרטיים שלהם ואת זהותם העצמית (Tucker, 1994). ואכן, הבית מוזכר בספרות פעמים רבות כמקום מפלט פרטי, המנוגד למרחב הציבורי שנשלט על ידי חוקים ונורמות חברתיות. במובנים אלו הבית מספק ביטחון ושליטה. חולן ואוזקי (2004) טוענים כי אנו מעדיפים דברים מסוימים על פני אחרים משום שאנו מאמינים שאלו תורמים יותר להשגת מטרותינו והגשמת הערכים שלנו. העדפות אינן ניטרליות, אלא הן פועל יוצא של תפיסות ואמונות ערכיות (Coolen and Ozaki, 2004).

רפפורט (1981) מחלק את המרכיבים של בית המגורים לשני סוגים (Rappoport, 1981):

▪ מרכיבים קבועים – מרכיבים בסיסיים שמשתנים לאט או לעתים רחוקות. כאן נכללים אלמנטים מבניים או אדריכליים כגון קירות, תקרות ורצפות, כולל הטיפול הדקורטיבי בהם והגימורים. בחברות מפותחות המרכיבים הקבועים נשלטים ומפוקחים על ידי חוקים ותקנות בנייה. ארנצן (2002) טוענת כי הקשיים הפיזיים, הכלכליים והפוליטיים שבשינוי מרכיבים אלו גורמים לכך שהערכים הקשורים בהם הם חברתיים, ארגוניים, תרבותיים ומוסדיים ולא ערכים אישיים של הפרט (Ahrentzen, 2002). הרעיונות והאמונות החברתיות המזוהים עם בית המגורים מושפעים פעמים רבות מן התרבות הפופולרית ואמצעי השיווק הדומיננטיים בחברה המודרנית, אולם השפעה זו אינה פשוטה או ישירה. הבחירות שאנו עושים בקשר לבית שלנו מושפעות מגורמים תרבותיים וכלכליים, אך לא תמיד יש באפשרותנו לממש בחירות אלו במלואן. זאת מהסיבה הפשוטה שבין אם מדובר בבניית בית חדש או בקניית בית קיים, אנו כפופים להחלטות של יזמים, מתכננים עירוניים, אדריכלים, רשויות מקומיות, חוקים ותקנות בנייה ועוד (Chapman and Hockey, 1999).

▪ מרכיבים חצי-קבועים – אלמנטים המציגים את זהותו של הדייר בחלל הפיזי, אשר ניתן לשנות אותם בקלות ובמהירות. בין מרכיבים אלו ניתן לציין את ארגון וסידור הרהיטים, תאורה, צמחים, וילונות, חפצים אישיים כדוגמת תמונות ומזכרות וכן הלאה. מרכיבים אלו משקפים את זהות הדיירים יותר מאשר המרכיבים הקבועים, בגלל שהם עשירים במשמעות אישית. הצגתם של חפצים אלו מהווה תזכורת של המשפחה, חברים ומבנים חברתיים אחרים (Després, 1991). עיצוב פנים הבית מבטא את טעמו ויכולתו של בעל הבית ושותפיו לעיצוב. הוא כולל השפעות ודוגמאות שעמדו לפניו ומצאו חן בעיניו, ביקורת על בתים אחרים שאינם לטעמו, הדברים שהוא רוצה לראות מול עיניו, צורכים מיוחדים לו, וכן, בין היתר, גם את הדימוי שהוא רוצה להקרין בפני אורחיו. יש בכך משום מידה רבה של חיקוי השכן, ויחד עם זה גם הבלטת הייחוד של בעלי-הבית (ליבנה ואלמוג, 2008).

חולן והוקסטר (2001) רואים במרכיבים אלו את נקודת הפתיחה של המחקר בדבר משמעותו של בית המגורים. לדבריהם, מרבית המחקרים הקודמים בתחום התייחסו לבית המגורים בגישה הוליסטית ולא בחנו את מרכיביו הספציפיים. לעומת זאת, מחקר המתמקד באחד מסוגי המרכיבים, או אפילו במרכיב ספציפי, ובוחר את המשמעות שהדיירים מעניקים לו באמצעות ריאיון איתם, יכול לשפוך אור על התפקידים הגלויים והסמויים של החלל הביתי. התפקידים הגלויים של החלל משקפים את הפעילויות היומיומיות בבית והתפקידים הסמויים משקפים את האמונות והערכים של דיירי הבית. כך לדוגמה, מספר חדרי השינה בבית משקף את הצורך במקום לשינה, משחק, לימודים ועוד עבור כל אחד מבני המשפחה. זהו התפקיד הגלוי הבא לידי ביטוי בפעילויות המתרחשות בחדרי השינה. מלבד זאת, מספר חדרי השינה משקף את הצורך של בני המשפחה בפרטיות ואת הנורמות שלהם ביחס לזכאות לפרטיות. זהו התפקיד הסמוי המשקף את הערכים של בני המשפחה (Coolen and Hoekstra, 2001).

תפיסות תרבותיות משפיעות על הדרך שבה אנשים מתנהגים, כמו גם על הדרך בה מעוצב בית המגורים. אמנם לא ניתן להבחין בתרבות עצמה באופן ישיר מעיצוב ותכנון בית המגורים, אבל ניתן לגלות אותה דרך גילוי המשמעויות הסמליות והגלויות של מרכיבי בית המגורים (Coolen and Ozaki, 2004).

כך לדוגמה השתנה בשנים האחרונות עיצובו של בית המגורים באנגליה מחדרים נפרדים לחלל פתוח בו הסלון, המטבח וחדר האוכל מתחברים זה לזה. הדבר מרמז על כך שהגבולות המסורתיים בחלל הביתי אינם תקפים עוד, ומכאן על שינוי בערכים של המעמד הבינוני.¹ על מנת להבין את משמעותו של החלל הפתוח ראינו אוזקי וחולן (2004) דיירים של דירות לופט בלונדון, באזור תעשייתי לשעבר (Isle of Dogs). מן המחקר עולה כי הדיירים היו בעלי השקפה חברתית ליברלית ביחס לקשרים בין בני הבית ובחרו בדירה בעלת חלל פתוח הואיל והאמינו בחלוקת מטלות שוויונית, ולא רצו להדיר את אחד מבני הבית (על-פי-רוב האישה) מאירועים חברתיים בגלל מטלות האירוח. כלומר, התרבות והערכים החברתיים והשוויוניים של הדיירים השתקפו במרכיבים הקבועים של הבית. המסקנה היא כי תרבות ליברלית לצד ערכים ונורמות הדוגלים ביחסים שוויוניים בין המינים (תפקידים סמויים) עשויים להביא לשימוש בחלל פתוח לפעילויות כמו בישול משותף, אירוח ותקשורת (תפקידים גלויים) (Ibid).

¹ לעומת בית המגורים באנגליה הויקטוריאנית שהתאפיין בחלוקה נוקשה בין החדרים על פי תפקודיהם (ציבורי/פרטי) ועל פי המשתמשים בהם (נשים/ גברים/ ילדים או אדונים/ משרתים).

שינויים בדפוסי מגורים כביטוי של שינוי חברתי ותרבותי

בית המגורים הוא תפיסה תלוית תרבות. כאשר התרבות משתנה, משתנות גם העדפות המגורים. לפיכך, בית המגורים, כהמחשה פיזית של מסורות תרבותיות וקשרים חברתיים, הוא דינמי והשתנותו היא תגובה בלתי נמנעת להשתנות של צורכי משק הבית, הקשורים, בין היתר, בהיבטים סוציו-אקונומיים שונים. שינוי אופן המגורים, כמו מעבר או שיפור התנאים בבית הקיים, הוא תוצאה של חיפוש אחר סביבת מגורים הולמת יותר (Mai and Shamsuddin, 2008).

השינויים באופן המגורים, כמו גם המוטיבציה לשינוי, קשורים במאפיינים כגון התנהגות, תרבות, מעמד סוציו-אקונומי ומרחב (Turgut, 2001). מאפיינים התנהגותיים קשורים בפרטיות, טריטוריה ומרחב אישי ובאים לידי ביטוי בתכנית הבית, חדרים מיוחדים, גינה ועוד. מאפיינים אלו מגדירים את השימוש בחלל ואת הקוד החברתי המצופה מהדיירים ומהשכנים. מאפיינים סוציו-אקונומיים מוגדרים על ידי מדדים של הכנסה והשכלה. אלו קובעים את היכולת האישית של הפרט ליצור או לשנות את סביבת מגוריו ואת המוטיבציה שלו לעשות כך (Mai and Shamsuddin, 2008). מאפיינים תרבותיים קשורים בנורמות חברתיות, אורח חיים ומבנה משפחתי. מאפיינים מרחביים קשורים למרכיבים הפיזיים של הבית כגון גודל, מיקום וצורה ולאילויות אסתטיות כגון איכות חומרי הבנייה ועיצוב הפנים (Turgut, 2001).

וויליאמס (1987) חקר את ביטוייה של התרבות האנגלית הויקטוריאנית בתכנון בית המגורים. לטענתו השימוש בבית והפריסה המרחבית שלו השתנו בהתאם לתמורות המעמדיות ובמבנה המשפחה. בתקופה הויקטוריאנית ההיררכיה המעמדית והיחסים החברתיים הנוקשים בתוך המשפחה השתקפו בעיצוב החלל הביתי ובשימושו. לדוגמה, החלוקה המגדרית הנוקשה של העבודה בתקופה זו הגבילה את הנשים לחלקי האחוריים של בית המגורים ואת הגברים לחלקי הקדמיים. החלוקה הנוקשה בין מבוגרים לילדים ובין בני המשפחה לזרים השתקפה בכך שמבוגרים ואורחים נכנסו לבית מן הדלת הקדמית, בעוד שילדים, עובדים וסוחרים נכנסו לבית מאחור. כאשר נשים מן המעמד הבינוני לקחו על עצמן את תפקידי משק הבית והשימוש במשרתים נשאר נחלתו של המעמד הגבוה בלבד, משפחות מן המעמד הבינוני פיתחו יחסים פחות רשמיים בין גברים ונשים ובין הורים וילדים. שינוי זה הביא להיעלמותו של חדר האוכל מבית המגורים והעברתן של הארוחות אל המטבח (Williams, 1987). במילים אחרות, ההפרדה בין החדרים בבית המגורים הויקטוריאני, ביטאה השקפה תרבותית וערכית בנוגע ליחסים החברתיים בתוך משק הבית ומחוצה לו. כאשר הערכים התרבותיים השתנו, השתנה גם בית המגורים.

לצד השינוי התרבותי והערכי ניתן למצוא לעתים שמירה על חלק מן המאפיינים של התרבות המקורית. אינס-גוני ו-וויינמן (2008) עקבו אחר השינויים בתכנון דירות מגורים באנקרה שבתורכיה לאורך המאה ה-20. לצד שינויים משמעותיים מצאו החוקרים גם שמירה על מאפייני מגורים תורכיים מסורתיים מן המאה ה-19. המבנה המרחבי של דירות המגורים שנבנו בסוף המאה ה-20 התבסס על חללי מעבר בין החלקים הציבוריים והפרטיים של הבית, מבנה שנמצא במחקרים קודמים כמאפיין של הבית התורכי המסורתי. יחד עם זאת, בשנות ה-90 חל שינוי בדירות שהפכו מופנמות יותר, ובנוסף כללו מטבח גדול יותר המחובר לסלון. לטענת החוקרים, השינוי בתכנון הדירה משקף את השינוי במבנים המשפחתיים והחברתיים בחברה בתורכיה בתקופה זו. ממחקר זה עולה כי שינוי בתכנון האדריכלי יכול לשקף שינוי חברתי ותרבותי מאחר שהתכנון האדריכלי

מייצג את האופן בו אנשים עושים שימוש בחלל הביתי. כאשר החברה משתנה, משתנה גם המורפולוגיה של הדירה. לפיכך כאשר משווים מספר רב של דירות ניתן לדון בשינוי ביחס לשינויים חברתיים ותרבותיים (Ince-Guney and Wineman, 2008).

קולורדו-מנספלד (1994) חקרה את הקשר בין המטמורפוזה האדריכלית שהתרחשה בכפר בצפון אקוודור ובין השינוי במסורות תרבותיות קיימות. מחקרה בחן קבוצה של סוחרים שזכו להצלחה כלכלית, אשר ניסו לרכוש יוקרה מקומית ולהציג את השינוי במעמד הכלכלי והחברתי באמצעות שימוש בסגנון אדריכלי חדש ומודרני, שהתבטא גם בצריכת משאבים ומותרות מופגנת, בשונה מהמקובל בכפר. קבוצות אחרות בקהילה נטו להדגיש, כתגובה לכך, את חזרתם לסגנון הארכיטקטוני הישן, הכולל תהליך בנייה קולקטיבית באמצעות עבודה הדדית, בכדי להדגיש את הסולידריות שלהן עם הקהילה. מן המחקר עלה כי השגת יוקרה באמצעות צריכה בולטת ומוגברת אינה זוכה בהכרח בהערכתם של תושבי השכונה. צריכת המשאבים עלולה לעורר סלידה בקהילה, שרוב חבריה מחזיקים עדיין בערכים חברתיים המסתייגים מצריכה ומכלכלת שוק (Colloredo-Mansfeld, 1994).

שימוש בסגנון אדריכלי חדש יכול להפוך לסמל של זהות קבוצתית חדשה. במקרה כזה, הסגנון האדריכלי משמש כאמצעי תקשורת, שמחצין את הזהות הקבוצתית ומבסס את הגבולות בין "הם" ו"אנחנו". כך, חברי הקבוצה והאנשים שמחוץ לה יכולים למקם האחד את השני בתוך יחידות חברתיות מסוימות (Rappoport, 1981). קבוצות חזקות, לדוגמה, יכולות להפוך את הסגנון האדריכלי, שבאמצעותו הן מבחינות את עצמן, לבלתי נגיש לאחרים, על ידי שימוש בחומרי בנייה ומוצרים יקרים מאוד (Klaufus, 2000).

המפרי (1997) בחן את אופן בחירת ועיצוב המגורים של קבוצה שהתגבשה בשנים שלאחר השינוי במשטר הקומוניסטי ברוסיה, המכנה עצמה "רוסים חדשים". חבריה מבדילים את עצמם מיתר האוכלוסייה באמצעות גילם הצעיר, שגשוגם הכלכלי, עבודתם במקצועות פיננסיים, ואורח החיים המערבי שלהם. לטענתו, הם מנסים לשפר את מעמדם החברתי באמצעות ביטוי אדריכלי חדש, המבוסס על העתקת סוגי מגורים קיימים באירופה והתאמתם. האמפרי מצייין כי המודל הארכיטקטוני שנבחר צריך להיות שונה ומודרני בכדי להדגיש את הזהות החדשה של הקבוצה ולהבדיל אותה מהאחרים. אולם בו זמנית הביטוי הארכיטקטוני חייב להיות מוכר דיו כדי שהאחרים יוכלו להבין אותו והקבוצה תוכל לזכות בכבוד והערכה מצד יתר האוכלוסייה. הביטוי האדריכלי בו בחרו "הרוסים החדשים" קשור באופן הדוק במערביות, במותרות ובמחיר המגורים. אין זה מפתיע, שכן הזהות החדשה של הקבוצה מתבססת בעיקר על הישגים כלכליים (Humphrey, 1997).

הביטוי האדריכלי של בית המגורים יכול לשמש גם להבחנה בין פרטים בתוך אותה קבוצה, ולא רק להבחנה בין קבוצות חברתיות שונות. אדריכלות בית מגורים יכולה לסייע בקביעת מעמד וריבוד חברתי, כאשר משק בית אינדיבידואלי מבדיל את עצמו מן הקבוצה באמצעות הטעם והעיצוב המקוריים של ביתו (Hannerz, 1992). יחד עם זאת, סטייה מן הסטנדרט אינה תמיד חיובית בהכרח, משום שהיא גוררת פעמים רבות הערכה שלילית מצד הסביבה (Colloredo-Mansfeld, 1994). לדברי הנרץ (1992), תחרות בסגנון או בטעם היא מאפיין של חברות מורכבות, שבהן רוב הקשרים החברתיים נוצרים על בסיס הכישרון האישי של האדם (Hannerz 1992). מייסדי הקיבוץ בחרו להשתית את אורח חייהם על ארבעה ערכי יסוד: שיתוף בקניין ובכל תחומי החיים, ערבות הדדית (שמשמעותה אחריות מלאה של הקיבוץ לרווחתם של חבריו), שוויון בין החברים (שהתבטא בין

השאר בהקצאה שוויונית של התגמולים הכלכליים ללא קשר לגובה התרומה האישית לקיבוץ, ושוויון זכויות בתהליך קבלת ההחלטות. ערכים אלו מייצגים את "תעודת הזהות" הייחודית של הקיבוץ. לפידות, אפלבאום ויהודאי (2006) במחקרם "הקיבוץ בסביבה משתנה – בין הישרדות לשמירת ערכים" ממפים את ערכי היסוד והעקרונות המבניים שהרכיבו את הדגם המקורי של הקיבוץ ומנתחים את התמורות שהתרחשו בדגם זה מאז ועד היום. לטענתם, למרות שהקיבוץ עבר במהלך שנות קיומו שינויים רבים, עוצמת השינויים המתבקשים היום, בניגוד לעבר, עלולה לפגוע בערכי היסוד המגדירים את זהותו הייחודית. משום כך נדרש הקיבוץ, אם ברצונו לשמר את יסודותיו הערכיים, למצוא איזון מחדש בין כל מרכיביו. על אף כי השינויים מתרחשים בכל המגזר הקיבוצי בכיוון כללי דומה, התוצאה אינה אחידה, משום שהנסיבות שבהן מתרחשות התמורות שונות מקיבוץ אחד למשנהו (לפידות ואחי, 2006).

מחקרם של טופל ובן רפאל (2006) כלל מדגם של 34 קיבוצים שביחד ייצגו את התק"ם בכללותה. בכל אחד מקיבוצי המדגם נבחנו יוזמות שינוי, דיונים, תהליך קביעת ההחלטות ודפוסי יישום. חלק אחר של המחקר התמקד בשאלה כיצד תופסים החברים את ההשתנות המתרחשת. ממצאי המחקר מראים שהקיבוצים השמרניים יותר הם גם האיתנים יותר מבחינה דמוגרפית וכלכלית כאחד. משבר השינוי בקיבוצים מתקשר בבירור עם מצב דמוגרפי וכלכלי קשה. עוד היבט של השתנות הקיבוץ מתבטא בתהליך של התרחבות ניכרת במגוון הדפוסים שהקיבוצים מייצגים. ללא קשר לסיבת גיוון המודלים, התוצאה של תהליכים כלליים אלה היא הפיכתה של המציאות הקיבוצית ליותר ויותר פלורליסטית.

שינוי במרכיבים הפיזיים של בית המגורים יכול, אם כן, להעיד על שינוי תרבותי או חברתי מסוים, ולהעיד על היחסים בין הפרטים השונים בקבוצה. בחינת השתנות הביטוי האדריכלי של דירות המגורים בקיבוץ תוכל לספק מידע על השינוי התרבותי בקיבוץ וכן לסייע בהערכת היחסים החברתיים בין חברי הקיבוץ.

שינויים תכנוניים, ערכיים ומבניים בקיבוץ

שינויים באורחות החיים בקיבוץ

עד שנות ה-80 היה הקיבוץ מופת של קהילה שיתופית השואפת לקיים שוויון מהותי בין חבריה בכל היבטי החיים. דגם זה כלל מוסדות של דמוקרטיה ישירה - אסיפה כללית ריבונית וועדות ציבוריות מתחלפות ונבחרות המנהלות את התחומים השונים של הפעילות החברתית, הכלכלית והציבורית. כמו כן התאפיין המודל הקיבוצי בהיעדר מוחלט של תמורה כספית דיפרנציאלית. התקציבים הפרטיים המוקצבים על ידי הכלל היו שוויוניים לגמרי, וצרכים רבים של החברים סופקו ישירות על ידי הקיבוץ עצמו. חדר האוכל המשותף היה המרכז הסמלי של החיים הציבוריים, ופילוסופיה חינוכית מרחיקת לכת בשאיפותיה הדריכה מערכת מורכבת של מבנים חינוכיים שיתופיים: בתי תינוקות, פעוטונים, גני ילדים, כיתות, בתי ספר אזוריים ועוד. המטרה המוצהרת של הקיבוץ הייתה לעצב דור של "בני אדם חברתיים" שיפנימו את חיי השיתוף כמסגרת הטבעית (טופל, בן רפאל, 2006).

בעשרים השנים האחרונות חלה האצה בשילובם של שינויים ארגוניים וחברתיים במערכת החיים בקיבוצים. הסיבות לשינויים אלו רבות, אך שתיים מהן בולטות במיוחד. הראשונה היא היחלשות האידאולוגיה השיתופית, והשנייה היא המשבר הכלכלי שפקד בשנות השמונים של המאה ה-20 את המדינה כולה ולא פסח על התנועה הקיבוצית. התוכנית הכלכלית לייצוב המשק משנת 1985, שנועדה לבלום את האינפלציה הדוהרת, הביאה לעליית הריבית במשק לממדים עצומים, והקיבוצים שנשענו על מקורות הון חיצוניים בשיעור גבוה יחסית נקלעו למשבר כספי חמור. משבר זה הוחמר בעקבות העובדה שהממשלה (כבר לאחר מהפך 1977) הסירה את מרבית ההגנות המוסדיות שניתנו בעבר לקיבוצים בשל המשימות הלאומיות שמילאו. עד מהרה מצאו עצמם הקיבוצים בסביבה חדשה, בה היו חשופים לתחרות כמו כל ארגון כלכלי-עסקי אחר, וכל זאת ללא היוקרה החברתית שהעניקה להם בעבר את הלגיטימציה הציבורית שלהם (פלגי ואורחן, 2008). המשבר הכלכלי השפיע על הקיבוצים באופנים שונים:

- חברי קיבוצים הביעו חוסר אמון ביכולתו של הקיבוץ להתאושש מהמשבר ולקיים את הערבות ההדדית בין חבריו, והתרחשה עזיבה מסיבית של צעירים שביקשו להבטיח את עתידם. מצב זה יצר משבר דמוגרפי וריחפה סכנה על עתיד קיומם של קיבוצים שונים (לפידות ואח', 2006).
- חברי קיבוצים החלו להעלות דרישות להגדיל את מרחב ההשפעה שלהם על פרנסתם ועל זכויות הקניין שלהם, על חשבון הקניין המשותף (בן רפאל, 1996).
- התנועות הקיבוציות איבדו ממעמדן והתקשו לסייע לקיבוצים במצב קשה. הדבר הביא לכך שכל קיבוץ נאלץ להתמודד עם המשבר בעצמו, מה שיצר דיפרנציאציה בין קיבוץ לקיבוץ הן מהפן הכלכלי והן מהפן החברתי (פוין, 2008).
- הקיבוצים נחשפו אל העולם החיצוני כתוצאה מהכנסת גורמי הון פרטיים כשותפים במפעלים קיבוציים, שירותים פנימיים שניתנו עד כה רק לחברי הקיבוץ נפתחו ללקוחות חיצוניים, בתים הושכרו לדיירי חוץ וחברים החלו לפתח יוזמות עסקיות בתוך הקיבוץ. כל זאת על רקע המצב הכלכלי הקשה והרצון להכניס הון חיצוני לקיבוץ.

- יציאת חברים (בעיקר בעלי כושר השתכרות גבוה) לעבודה מחוץ למשק כשכירים תרמה לפערים שהחלו להיווצר בתרומתם של חברים שונים לכלכלה המשותפת של הקיבוץ. כך נוצר לו ריבוד תוך-קיבוצי המבוסס על תרומה כלכלית של החבר לקיבוץ (בן רפאל, 1996). הלכידות החברתית נפגעה מכך, וחברים שהכניסו משכורות גבוהות לקופת הקיבוץ החלו לדרוש תגמולים כספיים על תרומתם.
- מהבחינה המרחבית-תכנונית הבנייה החדשה הופסקה כמעט כליל בשנים שלאחר פרוץ המשבר. כמו כן הופסקה פעילותם של מבני ציבור שונים ששירתו את הקהילה לאורך השנים - חדר האוכל, מכבסה, מחסן בגדים ועוד. מנגד הורחבה פעילותם של מוסדות צריכה כגון מרכזית, כל-בו ומוסדות אחרים. נוצרה תנועה גוברת של יוצאים ונכנסים לקיבוץ, מה שתרים עוד לפתיחתו של הקיבוץ כלפי חוץ.

השינוי חולל תמורות מרחיקות לכת בתחומי העבודה, הניהול והביטחון הסוציאלי של החברים (פלגי וזמיר, 2008). במישור החברתי הקיבוץ נאלץ להתחרות עם צורות יישוב אחרות על משיכת תושבים חדשים לשורותיו. על כן עליו להתאים את עצמו לציפיות של חבריו ושל מועמדים חדשים להתיישבות, בין היתר על ידי מתן עצמאות רבה יותר לפרט בקביעת אורחות חייו, מקום עבודתו, מרכיבי הצריכה וזכויות הקניין שלו, או במילים אחרות על ידי הגמשת כל העקרונות המגדירים את זהותו הייחודית של הקיבוץ (לפידות ואח' 2006).

שור (2007) מונה במאמרו הביקורתי גורמים נוספים, תוך-קיבוציים בעיקר, שהביאו לשינויים ולמגמת ההפרטה בקיבוצים. בין השאר הוא טוען כי:

- הערכים המרכזיים של הקיבוץ והתנועה לא הועברו לדורות הצעירים ולא הופנמו על ידם. מלבד זאת, לא היה מי שינחיל את אותם ערכים לחברים החדשים שהצטרפו עם השנים לקיבוץ דרך נישואין ובדרכים אחרות.
- "החזקים" - אלה הממלאים את התפקידים המרכזיים בקיבוץ, הבינו כי יש להם הזדמנות להרוויח אם הקיבוץ יעבור להפרטה. הם אלה שהכתיבו את הליך קבלת ההחלטות במעבר להפרטה.
- התנועה הקיבוצית ומחלקותיה פעלו כדי לקדם תהליכים של פירוק השותפות.
- תומכי השיתוף לא השכילו להסביר כיצד ניתן לשנות את אורחות החיים מבלי לפגוע בקיבוץ השיתופי, לכן נתפסו כ"שמרנים". לעומתם נתפסו ה"מפרקים", מחוללי השינוי, כמחדשים.
- תהליכי השוק החיצוניים והגלובליזציה הביאו לכדי הכרה כי בעידן כזה ישרדו רק ארגונים מופרטים, ושהפרטה פירושה יעילות ויכולת שרידות טובה יותר.

גורמים אלה הביאו את התנועה הקיבוצית, הקיבוצים עצמם ואת מוסדות המדינה לתובנה כי כדי להמשיך להתקיים במסגרת קיבוצית יש לבצע שינויים כלשהם באורחות החיים ולהתאימם למציאות הפנימית והחיצונית המשתנה. יש להפוך שינוי זה, שבחלק מהקיבוצים הפך לשינוי בפועל מכורח הנסיבות, לשינוי ממוסד.

מגמות השינוי בקיבוצים קיבלו את הגושפנקא הרשמית שלהן מידי המדינה עם קבלת מסקנות ועדת בן רפאל על ידי ממשלת ישראל בשנת 2003. "הוועדה הציבורית לעניין הקיבוצים" מונתה על ידי הממשלה ונועדה

למעשה לבחון את השאלה הבסיסית "מהו קיבוץ?" בימינו. הוועדה הגדירה את דרכי הפעולה והאפשרויות העומדות בפני קיבוצים, את היחסים בין הקיבוץ לחבר וכן הגדרה משפטית של הקיבוץ בן ימינו (לפידות ואח', 2006). החלטותיה העיקריות היו אלה:

- יש לקבוע שני סיווגים חדשים לקיבוץ - ההגדרה המתאימה לקיבוץ הקרוי כיום "הקיבוץ השיתופי". על קבוצה זו נמנים הקיבוצים המקיימים את אורח החיים הקיבוצי המסורתי. השני, "הקיבוץ המתחדש" המבטא מגוון של שינויים המתבצעים בקיבוצים, היכולים לכלול שכר דיפרנציאלי, שיוך דירות ונכסים ועוד.
- יש לאפשר דפוס של שיוך דירות לחברים בקיבוץ המתחדש, גם כדי להבטיח סוג של ביטחון סוציאלי לחברים. בנוסף, ע"מ לטפל בבעיה הדמוגרפית, יש לאפשר הרחבות קהילתיות בקיבוצים.
- הוועדה רואה בעקרון הערבות ההדדית בין חברי הקיבוץ כאחד מהמרכיבים החשובים בייחודו של הקיבוץ. לכן יש לשמור בקיבוץ המתחדש על שוויון בסיסי בין החברים בנושאים כמו: סיעוד, חינוך, בריאות, ביטחון סוציאלי ותמיכה באוכלוסיות החלשות (הוועדה הציבורית לעניין הקיבוצים, 2003).

שני נושאים חשובים עומדים על הפרק ומשפיעים על עוצמות השינוי בקיבוצים השייכים לקטגוריית ה"מתחדשים":

- יחסי הגומלין בין הקיבוץ לחבר בקיבוצים המתחדשים מושתתים על כך שהיחס בין התגמול האישי של החבר, שמקורו מעבודה ומהכנסות אחרות הולך וגדל, ובין הממד השוויוני (הבא בצורת השירותים המשותפים הניתנים על ידי הקיבוץ ללא תמורה כספית) הנובע מעצם חברותו של החבר בתאגיד, הולך וקטן. במרבית הקיבוצים שעברו הפרטה ההכנסות מעבודת החבר הולכות לכיסו, וזה מפריש לקופת הקיבוץ מס אחיד בתוספת "מס איזון" (הנגזר מגובה ההכנסה, בדומה למס הכנסה) וזאת לכיסוי השירותים המשותפים (חינוך, סיעוד ועוד) ורשת הביטחון (הערבות ההדדית). ככל שרמת הערבות ההדדית תלך ותצטמצם, כך יתרחב הריבוד הפנימי ותקטן הלכידות החברתית התוך קיבוצית (לפידות ואח', 2006).
 - מגמות השינוי במדיניות הקרקעית הלאומית - כאן ראוי לציין שורה של החלטות של מנהל מקרקעי ישראל ושל הממשלה להן היו השפעות מרחיקות לכת על היחסים בין הקיבוץ וחבריו ובין הקרקע עליו יושב הקיבוץ, בכל הקשור לבעלויות על הקרקע ועל האפשרויות העומדות בפני הקיבוץ בשימוש בה. ההחלטות העיקריות:
- החלטה 533 של מנהל מקרקעי ישראל ממאי 1992 אפשרה להסב קרקע חקלאית לשימושים אחרים תמורת פיצוי מוגדל למחזיקים בה. ההחלטה אפשרה לקיבוצים לפתח יוזמות כלכליות ולהפיק רווחים מהקרקע שמקורם אינם בחקלאות. היא הוחלפה בהחלטה 727 ביולי 1995. ההחלטות הללו אפשרו את פתיחתם של מרכזי המסחר הגדולים שבנו קיבוצים על קרקע חקלאית שיעודה שונה, וכן בניית שכונות מגורים על קרקעות קיבוציות שסופחו לערים שכונות (ברשימת ופייטלסון, 1998).
 - החלטה 737 מדצמבר 1995 אפשרה לקיבוץ לקלוט תושבים שאינם חברים במסגרת שכונה קהילתית.

ג. החלטה 751 מפברואר 1996 מתירה לקיבוץ להעביר לרשות החברים את זכויות הקניין על דירותיהם ("שיוך דירות").

ד. בג"צ הקשת הדמוקרטית המזרחית – בשנת 2001 עתרה תנועת הקשת הדמוקרטית המזרחית כנגד החלטה 727 של מינהל מקרקעי ישראל, שנתנה הרשאה לקיבוצים ומושבים לשינוי ייעוד של קרקע חקלאית. בנייה על גבי קרקעות אלו יכולה להכניס הון רב לקופת הקיבוצים והמושבים, וזאת, לטענת העותרים, ללא תמורה מתאימה למדינה ולאזרחיה אשר להם הזכויות על הקרקע. טענת העותרים הייתה שהדבר גורם להעמקת הפערים בחברה וכי החלטת המינהל אינה סבירה בעליל. בעקבות עתירת הקשת המזרחית, ביטל בג"צ את החלטות מינהל מקרקעי ישראל משנת 1995 (החלטות 717, 727, 737) בנוגע לפיצויים שיינתנו לקיבוצים ולמושבים על מכירת קרקעות חקלאיות שהוסבו לבנייה. ניצחונה של הקשת הדמוקרטית בעתירה הוליד את החלטה 969 שקבעה שעל בעליה של קרקע כזו להחזירה למדינה ללא התניה בהסכם או פיצוי.

ה. החלטה 979 מאוקטובר 2003 מגדירה את הזכויות בחלקות הבנייה ביישובים חקלאיים, את גודל השטח עליו יכול חוכר לבנות, את שטח הבנייה ודמי ההיוון שעליו לשלם עבור הקרקע למינהל. באשר לקיבוצים, ההחלטה מקנה לכל חבר שיערוך חוזה חכירה מגרש של 300 מ"ר במרכז הארץ וחצי דונם באזורי עדיפות, עליו תיבנה יחידת מגורים ששטחה לא יעלה על 160 מ"ר. ועדת הבר שכונסה עקב הסתייגותו של היועץ המשפטי לממשלה מהחלטה 979, החליטה בדצמבר 2005 לאמץ את ההחלטה, אך בתנאים גרועים יותר לחוכרים בהשוואה להחלטה המקורית.

נכון להיום קיבוצים בודדים בלבד יישמו את השיוך הלכה למעשה, ורוב הקיבוצים נרתעים מן התנאים הקשים לדעתם, הפוגעים באפשרות הסבירה של החברים לשייך להם את דירת המגורים שלהם. זאת בעיקר בשל דמי ההיוון הגבוהים שהחברים ידרשו לשלם למינהל עבור הקרקע. ברוב הקיבוצים העניין מוקפא ותלויה ועומדת עתירה לבג"ץ מטעם הקיבוצים, בשאיפה שבית הדין ייטיב עם החוכרים הקיבוציים ויביא לשינוי החלטה 979 של ועדת הבר. קיבוצים שונים מיישמים אלטרנטיבה לשיוך הקנייני בצורת שיוך דירות פנימי - חוזה המסדיר שיוך של הדירה לחבר במסגרת הקיבוץ (ולא המדינה), המאפשר לו להוריש את הדירה לחבר קיבוץ אחר וכן למכור אותה בתנאים מסוימים.

מחקרים שנערכו לאחרונה מצביעים על כך כי בדומה למצב בחברה הישראלית כולה, גם בקיבוצים מתפתחים מעמדות כלכליים-חברתיים. הפערים הכלכליים גדלים, ההקצאה של החברה לרווחת הפרט מצטמצמת, האחריות למימון השירותים השונים מופרטת ומוטלת יותר ויותר על משקי הבית, העזרה ההדדית מצטמצמת והתוצאה היא אובדן הביטחון החברתי. חברי הקיבוץ מאמינים פחות בהנהגה של קיבוץם וסבורים שיש בו יחסית מעט צדק הליכי וחלוקתי. ביטחונם האישי באשר לעתיד מועט יותר ומידת שביעות הרצון שלהם מחייהם בקיבוץ ומחויבותם כלפיו יורדת (פלגי ואורחן, 2008; לויתן, 2006; פויון, 2008; לפידות ואח', 2006). מעמדו של הקולקטיב הקיבוצי נחלש וחבריו מבקשים להגמיש את עקרונות היסוד בכיוון של הגדלת זכויותיהם כפרטים. הדבר מתבטא במגמה ברורה של הוצאת סמכויות ומשאבים משליטת הקולקטיב והעברתם לשליטת הפרט והמשפחה מצד אחד, וליחידות משנה וארגונים חיצוניים מהצד האחר. התנועות הארציות, שבעבר העניקו למגזר את עוצמתו הפוליטית, איבדו בעת המשבר את כוחן הכלכלי ואת השפעתן, הן

כלפי פנים הן כלפי חוץ, והן אינן מסוגלות עוד להוביל את מהלכי השינוי הנדרשים (אברהמי, 1993; בן רפאל, 1996). לכן, בניגוד לעבר, כל קיבוץ מתמודד היום בכוחות עצמו עם המציאות המשתנה ומתאים את מבנהו הפנימי לנסיבות המיוחדות לו. בתנאים אלה משתנים גם תהליכי קבלת החלטות, ותפקידה של האסיפה הכללית שהיא אבן היסוד של הדמוקרטיה הישירה בקיבוץ מיטשטש. מצד אחד קבלת החלטות בתחום הכלכלי מחייבת ידע מקצועי וניהולי שאינם מצוי בידי רוב החברים, ומהצד האחר חלק גדול של ההחלטות הנוגעות לדפוסי הצריכה עובר אל החברים כפרטים. בשל כך מתפתחים מנגנונים חדשים של קבלת החלטות, חלקם באמצעות גופים נבחרים ייצוגיים וחלקם באמצעות גופים טכנוקרטיים מקצועיים שאינם נבחרים על-ידי חברי הקיבוץ (לפידות ואח' 2006).

ניסיון הקיבוץ בעידן הנוכחי מוכיח מעל הכול את רצונו לחפש מסלולים חלופיים של פעילות קולקטיבית בתנאים עוינים, ולאזן דווקא כניעה לפירוק סתמי. חיפוש זה מייצר מודלים חדשים שתוצאתו הראשונה היא, ללא ספק עצם הגיוון של המציאות הקיבוצית הכוללת. הקיבוצים של היום בונים מציאות רבת פנים שהמשותף לכל צורותיה הוא שיש בה התמודדות עם קביעות שאפיינו את מה שהיה פעם קיבוץ ואשר בעידן החדש נהפכו לשאלות שחברים בכל יישוב ויישוב מבקשים להשיב עליהן על פי דרכם. ואמנם, בכל אתר ואתר נדרשים כיום חברי הקיבוץ לקבוע לעצמם מה מקומו של רעיון השיתוף השוויוני והקהילה הדמוקרטית וחיי החברה שנעשו ליברליים עד כדי טשטוש ייחודם ביחס לסביבה החיצונית. שאלה נוספת היא האם בעידן שבו הכול מבקשים להנמיך את גדרות היישוב כדי להשתתף ישירות וללא תיווך במעגלי פעילות נרחבים - האם נותר עוד משהו בקולקטיב הקיבוצי שמאפשר ומחייב לדחוף אותו ולהציגו כבעל מסר ערכי בעל משמעות כללית? (שם).

השינוי הוא אויבה הגדול של אדריכלות ההתיישבות האוטופית, האידאלית, המציעה פתרון תכנוני לעולם מושלם, מאוזן וסטטי. חיוטין וחיוטין (2010) טוענים כי כל התארגנות חברתית שאינה מצליחה להתאים את עצמה לדינמיות של העולם המשתנה סופה להיכשל ולהעלם. תהליכים של שינוי והתאמה בסביבה הפיזית של היישובים השיתופיים בישראל הם עדות לכוח החיות של חברות אלו. הקיבוץ, קומונה של פרטים, עדיין מתקיים על אף השינויים החברתיים, הטכנולוגיים, הכלכליים והפוליטיים אותם עבר. ראשיתה של צורת יישוב זו במודל חברתי סטטי המבוסס על רעיון של צורת חיים אידאלית; אך המשך קיומו באימוץ מודל משתנה, דינמי, המתאים את עצמו לתנאים משתנים (חיוטין וחיוטין, 2010).

תכנון מרחבי ואדריכלי בקיבוץ - 1920-1985

המבנה הפיזי האדריכלי של הקיבוץ הוא ייחודי, תוצאה של אורח חיים שיתופי, שוויוני, ושל שילוב בין קהילה וייצור המושתת על קרקעות חקלאיות. ההשפעות האידאולוגיות על הבנייה בקיבוץ בראשיתו היו השאיפה לפשטות, ענייניות, הסתפקות במועט וצניעות אישית, לצד שיתופיות, שוויון, חלוציות ציונית, תודעת שירות לאומה ולמעמד הפועלים, ביקורת על הקפיטליזם ועל הבנייה העירונית.

התכנון המרחבי של היישוב הותאם למבנה הארגוני של הקיבוץ והתבטא בהפרדה בין האזור המשקי לאזור הקהילה. האזור המשקי יועד בעיקר למבני משק ואילו אזור הקהילה, שכונה אזור המגורים, סומן כמגרש אחד שאינו נחלק לשימושים ותכליות, ובתחומו הותרו סוגי בנייה שונים ושטחים פתוחים – מבני מגורים, מבני ציבור, שירותי קהילה, דרכים וחניות, מתקני ספורט ושטחים פתוחים לסוגיהם. הקיבוץ הוא יישוב המשלב קהילה מודרנית ומנהל אוטונומי במבנה אורבני בזעיר אנפין. ייחודו של הקיבוץ המסורתי כפי שמצביעים עליו היסטוריונים של התנועה הקיבוצית בכך שהוא בן כלאיים של שתי ישויות קוטביות, עיר וכפר. מצד אחד זהו יישוב חקלאי, אינטימי, מסוגר חברתית ומתבדל מסביבתו בבועה פסטורלית משלו. מנגד, לקיבוץ מאפיינים אורבניים שנעדרים מיישובים כפריים או פרבריים. המחנה הקיבוצי ההיסטורי מספק את צורכי תושביו במרחב קומפקטי מעורב אחד הנגיש להליכה ברגל ורכיבה באופניים. בלבן, "כיכר העיר" ובה מרוכזים מבני הציבור ומתקיימים מפגשים חברתיים (כהנא, 2001).

האפיון העיקרי של הגן הקיבוצי הוא ברציפותו על כל שטח היישוב ללא הפרדה בין מגורים ובין האזורים השונים, כמעין פארק מתמשך. העצים המצלים והדשאים רחבי הידיים יצרו מקום נוח ונעים למפגש חברים, לבילוי בצוותא, ולחגיגות קהילתיות שהציבור כולו מתרכז בהן, ובכך תמכו בהוויית היחד הקיבוצי. נוף אחד זה משתרע גם אל תוך אזורי המגורים, ולכאורה עד מפתן בית המגורים הפרטי. אולם, כאן הוא משתנה בהתאם למעבר, לשטח חצי ציבורי – הדשא והגינות הצמודות למבני המגורים, ולמתחם הפרטי – גינת הדייר (כהנא, 2011).

המבנה המרחבי ובית המגורים בקיבוץ כביטוי לאידאולוגיה ולמבנה החברתי הייחודי של הקיבוץ נחקר הן על ידי הוגי דעות ומתכננים בתנועה הקיבוצית בעת הבנייה (מסצ'קין, 1936; רכטר, 1940; בארי, 1952), הן בפרספקטיבה היסטורית, במסגרת מספר מחקרים שפורסמו בישראל (פיינמסר, 1984; כהנא, 2001, 2010; עמיר, 1997; חיוטין וחיוטין, 2010).

עמיר (1997) רואה בהתפתחותה של דירת המגורים הקיבוצית תופעה תכנונית וחברתית ייחודית, שמתחילה עם הקיבוץ הראשון, ומסתיימת עם המעבר ללינה משפחתית. בתקופה זו התפתחה התנועה הקיבוצית מאוסף של קבוצות הקשורות אחת לשנייה ברעיון ובאורח חיים דומה, לתנועה חברתית גדולה עם אידאולוגיה ואינטרסים משותפים, בעלת משקל בחברה הישראלית. באמצע שנות ה-70 התחיל המעבר של הקיבוצים ללינה המשפחתית, המסמל את התרופפות האידאולוגיה ותחילת המשבר הקיומי איתו מתמודד הקיבוץ מאז (עמיר, 1997).

מנגד, רואים חיוטין וחיוטין (2010) בדירת המגורים הקיבוצית תופעה תכנונית הממשיכה להשתנות גם כיום, ומתאימה עצמה לשינויים באורח החיים הקיבוצי. לטענתם, תנופת ההתפתחות של התנועה הקיבוצית לא פסקה מאז שנות העשרים המוקדמות ועד שנות התשעים של המאה הקודמת. דגם התכנון הפיזי של הקיבוץ התפתח תוך ניסיונות, טעויות ושיפורים במשך מאה שנות קיומו של הקיבוץ. הדינמיקה של השינויים

החברתיים והכלכליים הביאה לתהליך של התאמת הפריסה הפיזית של הקיבוצים הוותיקים לאורח החיים המשתנה. עקרונות הפריסה הפיזית של הקיבוץ והמבנה החברתי והחוקי שלו היו גמישים דים לקבל שינויים במערך הפיזי. התנועות הקיבוציות, בבואן לתכנן יישובים חדשים שיתאימו לקיבוץ של שנות ה-90, ניסו ללמוד משגיאות העבר ולתכנן את היישובים בהתאם למציאות המשתנה, בין היתר, השינויים בחברה הקיבוצית והנטייה לחיזוק כוחה של המשפחה על חשבון המוסדות הקומנליים (חיוטין וחיוטין, 2010).

מתחילת שנות ה-20 ועד הקמת המדינה שיחקה האידאולוגיה תפקיד חשוב בפיתוח ובשימור התבנית הצנועה של דירת המגורים בקיבוץ, שכמעט ולא השתנתה. כך לדוגמה, עד תחילת שנות ה-50 לא נתפסה דירת המגורים במונחים של רווחה, טריטוריה פרטית או כמקור לרצונות ולמאוויים של הפרט, והחתימה לאורח חיים המבוסס על פשטות וצניעות הכתיבה הסתפקות בנורמות דיור צנועות מאד. עם זאת, לא ניתן להתעלם מן הטענה כי מידותיה ותכונותיה של דירת המגורים היו פועל יוצא של מצבו הכלכלי של הקיבוץ, ולא נבעו מתוך מתווה אידאולוגי מאורגן ומוסדר (עמיר, 1997).

ליבנה ואלמוג (2008) טוענים כי המבנים הצנועים, הפונקציונליים ונעדרי הקישוטים של הקיבוץ הדגישו את התכליתיות החלוצית ואת תרבות הפוריטניות, ההצטנעות, ההסתפקות במועט והספרטניות שאפיינו את תנועת הפועלים בארץ בכלל ואת התנועה הקיבוצית בפרט. הצניעות והחסכנות שאפיינו את הבנייה של ראשית ההתיישבות היהודית – בעיקר את "בתי הסוכנות" הצנועים שנבנו בקיבוצים ובמושבים – נבעו כמובן בראש ובראשונה מאילוצים כלכליים. המשאבים היו מצומצמים, ורובם הושקעו באמצעי ייצור חקלאיים, במזון ובצרכי הביטחון. אך הפשטות בדיור ובנושאים אחרים חרגה לעתים מהיותה כורח קיומי בלבד, ונעטפה בהילה של אידאולוגיה. הצריף, ומאוחר יותר גם "החדר" הפרטי של המשפחה בקיבוץ היו גם סמל סטטוס. האידאולוגיה של הפשטות הקלה על חבר הקיבוץ להשלים עם הדלות של תנאי-הקיום שלו בכלל ושל תנאי-הדיור בפרט (ליבנה ואלמוג, 2008).

אף על פי שחדרי המגורים בקיבוץ היו במשך שנים רבות צנועים בגודלם, אין בכך כדי להעיד בהכרח על רמת חיים נמוכה. השירותים המשותפים שרוכזו במבנים מרכזיים (חדר אוכל, מכבסה) ולינת הילדים בבתי ילדים נפרדים – הקטינו את הדרישות הפונקציונליות מבית המגורים, ואפשרו חיים נוחים למדי גם בבית קטן-מידות. השטחים הציבוריים הצמודים לבתים, סייעו אף הם להקטנת הדרישות הפונקציונליות מן הדירה. המדשאות הסמוכות לחדרי החברים שימשו תחליף לחדרי הילדים, והיוו זירת מפגש ומשחק בין הורים לילדיהם.

התכנון של דירת המגורים בקיבוץ היה מופקד בידי ארכיטקטים שהיו לעתים קרובות מהשורה הראשונה, ולכן לא היה מנותק מעקרונות תכנון בסיסיים וממגמות ואופנות בארכיטקטורה. אלו ניסו לבטא את הרעיונות האידאולוגיים החברתיים שהתפשטו לאחר מלחמת העולם הראשונה באדריכלות העולמית, ובראשם הסגנון הבינלאומי, שדיברו על מתן דיור הולם לפועלים, תכנון שוויוני, אמת החומר, פשטות התכנון ועוד. לאדריכלים רבים היה הניסיון הקיבוצי הזדמנות פז לנסות ולהגשים את הרעיונות האוטופיים ששלטו באדריכלות התקופה. היסודות לזיהוי דירת המגורים בקיבוץ כטיפוס אדריכלי ייחודי, הנובע מאורח החיים ומהאידאולוגיה המיוחדים לקיבוץ, הונחו, בין היתר, על ידי האדריכלים מסטצ'קין, קאופמן ופיינמסר. הבנת דגם המגורים בקיבוץ כחלק אינטגרלי של מכלול הרעיון הקיבוצי, ולא כתוצאה של נסיבות כלכליות מקריות או החלטות מזדמנות, מופיעה בעבודותיהם של טל (1984) וכהנא (2001, 2011).

מסטצ'קין, במאמרו "הערות אחדות לבנייה בקיבוץ" משנת 1936 טוען כי הבנייה בקיבוץ חייבת להיות חלק אורגני המשלים את צורת החיים ויחסי האדם בתוכו, ולהביא לידי ביטוי את דרישות האדם החי חיים קולקטיביים, בניגוד לאדם החי את חיי הבורגנות בערים. מאמר זה מהווה את אחד הניסיונות הבולטים ליצירת התאמה בין השקפת העולם וצורת החיים השיתופית בארץ לבין תכנון דירת המגורים.

היסודות חברתיים של הקיבוץ מחייבים את הבנייה להיות חלק אורגני המשלים את צורת החיים ויחסי האדם בתוכו, הן מבחינה חברתית והן מבחינה כלכלית. בניגוד לבנייה הנוכחית במשטר הרכושני, המכוונת בעיקר להגדלת הרווחים ומתנהלת עפ"י טעמו המפונק והאינדיווידואלי של בעל האמצעים, צריכה הבנייה בקיבוץ להביא לידי ביטוי ועיצוב את דרישות האדם החי חיים קולקטיביים ולהיענות לצרכים באופן רציונלי, בהתחשבות עם אמצעי הטכניקה הנוכחית ועם האמצעים החומריים העומדים לרשותו של הקיבוץ.

(מסטצ'קין, 1936 : 71)

הקיבוץ אינו רק חברה המבוססת על אידאולוגיה, אלא גם מסגרת פתוחה. נכנסים אליו מבחירה, וכל חבר יכול לעזוב בכל רגע. מי שנשאר היו לרוב חברים שדבקו באידאולוגיה הקיבוצית, מאחר שרק להט אידאולוגי יכול היה להניע אותם להשלים עם התנאים הקשים והמגבילים של קיבוץ.

המאפיין הייחודי של הבנייה למגורים בקיבוץ, בהשוואה לבנייה כפרית למגורים במקומות אחרים, היא אחידותם של הבתים. כתוצאה מן האחידות בדפוסי התפקוד של הדירה בכל הקיבוצים, נוצר מודל קונספטואלי של דירת מגורים שהקיף כמעט את כל התנועה הקיבוצית. עוד גורם לתופעה זו היו הסוכנות היהודית ומשרד השיכון, שריכוז התכנון והמימון של הבנייה למגורים בידיהם גרם לכך שהשינויים שחלו בתבנית הבסיסית של הדירה הקיפו בעת ובעונה אחת קיבוצים רבים. התבנית הבסיסית של דירת המגורים הקיבוצית התפתחה ועוצבה בהתאם למטרות התכנון של הדירה, ייעודה החברתי, תפיסת התפקוד שלה ומעמדה במערך הכללי של חיי הקיבוץ. על אף שגם בעבר הקישוט הפנימי של הדירה נתון היה תמיד כולו להחלטת החבר ולטעמו האישי, במגבלות התקציב, אפשר היה למצוא – לפחות בעבר ובמידה מסוימת גם היום – מידה רבה של ייחוד להווי הקיבוצי ושל אחידות בין הקיבוצים ובין הדירות בתוך כל קיבוץ. הגורמים לאחידות ולייחוד הם: הפונקציות שמלאה הדירה, גודל הדירה; המגבלות הכלכליות; המניעים האידאולוגיים; הרקע התרבותי הדומה; החיקוי, האופנה; והמערכת של קנייה משותפת.

לאידאולוגיה הקיבוצית, גם באופן ישיר וגם באמצעות אורח החיים שגזר ממנה הלכה למעשה, הייתה השפעה מכרעת על התפתחות הדירה הקיבוצית. בין המאפיינים האידאולוגיים שהשפיעו והשתקפו בתכנון ועיצוב דירת המגורים ניתן לזהות את הנושאים הבאים (עמיר, 1997):

- פיצול תפקידי הבית בין "חדר" ובין "חצר", כחלק מובנה של רעיון הקיבוץ, לצד התפתחות והתייצבות של מוסדות כגון בית ילדים, חדר אוכל, מטבח, מחסן בגדים ועוד.
- העיקרון של הסתפקות במועט שהתבטא בדירה קטנה במידותיה ופשוטה בתכנונה.
- החתירה לשוויון בין החברים בחלוקת משאבי הדיור שעמדו לרשות הקיבוץ.
- שלילה נחרצת וביטול כמעט מוחלט של הקניין הפרטי, והצבת רווחת הפרט במקום האחרון בסולם העדיפויות.

- לינת ילדים משותפת בבתי ילדים, עד המעבר ללינה משפחתית.
- תפיסת הקיבוץ כמשפחה מורחבת המהווה משקל נגד למשפחה הגרעינית.
- דחיקה עקבית של שאלות נוחות ואיכות חיים אל שולי השיח הציבורי.

ישראל פיינמסר מדגים בספרו "קיבוץ בתכנונו" (1984) כיצד מוטמעים ערכי הקיבוץ לתוך הפרוגרמה של הדירה הקיבוצית, ומנסח את עקרונות התכנון של דירת המגורים, הנגזרים במפורש, לטענתו, מהאידאולוגיה הקיבוצית. יתרה מכך, דירת המגורים ממלאת תפקיד מכריע בעיצוב הערכים של החברה הקיבוצית ומסייעת לה בהגשמת משימותיה הלאומיות.

כמו שהחברה הקיבוצית ידעה להשתחרר מעבותות החברה הישנה ומבניינה הפיזי, הכלכלי והתרבותי, ונחלצה להקמת גרעיני חברה חדשה, למרות מכשולים רבים שהוטלו על דרכה, כן עליה להשתחרר מהרגשת התורשה והמסורת של בית המגורים. השפעותיה ותרבותה של החברה וערכיה חודרים באלפי נימים ומסתערים על הערכים של החברה הזאת, ועליה להתגונן. בית המגורים המותאם לתפקידו הוא אחת העמדות הקדמיות בהתגוננות זו. פיתוחה של חברה קיבוצית בעלת רמה מדעית טכנית גבוהה, המאפשרת רמת חיים תרבותית חינוכית גבוהה, והשתתפותה במאבקים המעמדיים והלאומיים בארץ, מחייב בית מגורים המותאם לתפקידים אלה, והמכוון את אורח חייו לצנע ולצמצום באותם השטחים אשר אינם מורידים את רמתה החינוכית תרבותית – בכלכלה, בלבוש ובמגורים. הפשטות מאפשרת שמירה על ערכי החברה ועל יכולתה לעמוד בשלבי ההתפתחות, ויוצרת הרמוניה עם תוכן חיים המתאים לחברה הזאת.

(פיינמסר, 1984 : 184).

פיינמסר (1984) מנסח הנחיות תכנון מפורטות לגבי מידות החדרים, ציוד פנימי, כיווני בנייה, צורה חיצונית ועוד, במטרה לגבש מסורת ואורח חיים המבוססים על החברה הקיבוצית ומשרתים אותה.

יש לתכנן כך שהמבנה לא יכיל שום אמצעים דקורטיביים, שאין צורך בהם. לגופו של הבנין – בנין צנוע, שקט, צמוד לסביבה ולקרקע, בלתי מתבלט, אינו מתהדר, בנוי מחומרים מקומיים ומתאים לתפקידו, כשהצורה והתוכן חופפים זה את זה. בניין כזה הולם את החברה הקיבוצית.

(פיינמסר, 1984 : 123).

בעקבות הצמיחה הכלכלית והדמוגרפית שאפיינה את התקופה שלאחר קום המדינה הפך הקיבוץ מחברה הומוגנית שלחבריה אינטרסים וצרכים דומים לחברה מגוונת יותר, ועלה משקלו של הפרט כעובד וכצרכן לעומת הקולקטיב. במקביל התחיל להתפתח מתח בין החברים, שרצו להגדיל את זכויות הקניין ואת חופש הבחירה שלהם, לבין המערכת הקיבוצית אשר חששה מהיחלשות המחויבות לרעיונות ולערכי היסוד. ההתפתחויות בתחום הכלכלי והחברתי קיבלו ביטוי גם בתכנון המרחבי. באזור המשקי הופיעו אזורי תעשייה מובחנים, ולעתים גם אזורי מלונאות ותיירות, ובאזור הקהילתי חלו שינויים באופי המבנים ושימושיהם. בשנות ה-80, המעבר של ילדי הקיבוץ ללינה משפחתית חייב את הרחבת דירות המגורים ואת התאמתן לצורכי המשפחות, ולעומת זאת אפשר הסבה של בתי ילדים לשימושים אחרים, בין היתר גם לצורכי האוכלוסייה הקשישה. נוספו מבני ציבור שביטאו את עליית רמת החיים מצד אחד ואת התפתחותה של החברה הרב דורית

מהצד האחר. מרכזיותה של חצר הקיבוץ בחיי החברים הלכה ופחתה עם יציאתם של חברים אל מחוץ לקיבוץ לצורכי עבודה, לימודים, בילוי ועוד. בה בעת החלו להיכנס מדי יום לשטח הקיבוץ אנשים מבחוץ שאינם שייכים לקהילה הקיבוצית, רובם שכירים שהועסקו במפעלי הקיבוץ השונים (לפידות ואח', 2006 : 15).

מבני המגורים בתוך הקיבוץ – שהיו שונים במספר היבטים מהבנייה ביישובים אחרים בישראל – דמו זה לזה בתוך אותו קיבוץ, והדמיון ניכר גם בין הקיבוצים השונים. האופי והרמה של הדיור בקיבוץ בזמן נתון נקבעו במידה רבה על-ידי השפעתם המשולבת של שני גורמים: התקופה, היינו אם המדובר בשנות הארבעים או שנות השבעים של המאה העשרים; וגילו של הקיבוץ המסוים, היינו אם זה קיבוץ בן 15 או בן 45 שנה. ההתפתחות בבנייה הקיבוצית השפיעה על והושפעה משינויים שחלו עם הזמן בגורמים מהתחום האידאולוגי, חברתי, הדמוגרפי, הכלכלי והטכנולוגי. לרוב היא איחרה מעט אחרי גורמים אלה, אך לבסוף השיגה אותן. מבחינה דמוגרפית מתבטאת ההתפתחות במעבר מיישוב קטן ליישוב הולך וגדל; מהרכב של חברים צעירים להרכב הכולל חברים מתבגרים ואחר-כך גם מזדקנים; וממבנה של חבורת רווקים למשפחות בסיסיות, ולימים גם משפחות מורחבות ורב-דוריות. מבחינה פיזית היא כרוכה בהגדלה שוב ושוב של שטח "המחנה", ותוספת שכונות, שבתוך כל אחת מהן הבנייה אחידה. בתחום הרעיוני היא מתבטאת בהפחתה ניכרת עם הזמן של הפונקציות שמולאו במסגרת קהילתית, והעברתן למסגרת משפחתית (לינת ילדים, אכילה). מבחינה תרבותית חלה עלייה בחשיבותו של ערך הפרטיות. כמובן שגם ההתפתחות הכלכלית – ובעיקר העלייה ברמת החיים ובצרכים החומריים – נתנה את אותותיה בתרבות המגורים הקיבוצית (ליבנה ואלמוג, 2008).

התהליכים הכלכליים והחברתיים שליוו את המשבר הכלכלי שפקד את התנועה הקיבוצית באמצע שנות ה-80 קיבלו ביטוי גם במרחב הפיזי של הקיבוץ. הבנייה החדשה פסקה כמעט לחלוטין ובחלק מהקיבוצים הופסקה הפעלתם של מבני ציבור ושירותים כמו חדרי אוכל ומטבח, מכבסה ומחסן בגדים. לעומת זאת הורחבו שירותי צריכה כמו המרכולית למכירת מוצרי מזון ועוד. בחצר הקיבוץ החלו לנוע כלי רכב רבים בשני הכיוונים – שכירים, לקוחות ונופשים נכנסו פנימה ולעומתם יצאו החוצה חברים העובדים בחוץ ותלמידים הלומדים במוסדות חינוך אזוריים. חצר הקיבוץ חדלה להיות מבצרם של חבריו (לפידות ואח', 2006).

התהליכים החברתיים והכלכליים שבאו בעקבות המשבר הכלכלי השפיעו על מקומם של ערכי יסוד בחברה הקיבוצית ועל ייצוגם בבנייה הפרטית:

א. מקורו של רעיון השוויון בקיבוץ הוא בשוויון ערך האדם, אולם הקושי בתרגום רעיון אוניברסלי לחיי היום יום שינה את מהותו של ערך זה לשוויון חומרי מכני. כתוצאה מכך משאבי הדיור שעמדו לרשות הקיבוץ חולקו באופן אחיד בין חבריו, תוך התעלמות מן השוני בצורכי הדיור שלהם. הבדלים אלו אוזנו באמצעות תופעת ההגירה הפנימית שהיוותה הזדמנות לשיפור מתמיד במגורי החבר והביאה לשוויון אמיתי ולא רק פורמלי בחברה הקיבוצית. כיום, חיזוק כוחה של המשפחה והרצון לפרטיות וטריטוריאליזם עשויים לגרום להקמת אזור מגורים המורכב מיחידות מגורים משפחתיות בודדות וחלוקה בלתי פורמלית של השטח לחלקות קרקע משפחתיות. מגמה זו נוגדת את אושיות היסוד של החברה הקיבוצית, כגון מקומו של הפרט בחברה הקיבוצית ועקרון השוויון (חיוטין וחיוטין, 2010).

ב. שלילת הקניין הפרטי והקביעה כי דירת המגורים היא רכושו של הקיבוץ, גזרה למעשה את שלילת זכותו של הפרט להיות מעורב בתכנון דירתו. עם זאת, בפועל אף כי מבחינה משפטית נחשבה הדירה רכוש הקיבוץ, התייחסו אליה כאל רכוש הפרטי של החבר כל עוד חי בה, כלומר חזקתו פקעה עם מעברו לדירה אחרת או עם עזיבתו את הקיבוץ או עם מותו. בעשור הראשון של המאה ה-21 בוצע בקיבוצים רבים תהליך מורכב ומסובך של הפרטת הדירות ושל פרצלציה והגדרת מגרש שווה לכל דירה. תהליך זה כלל העברה ממוסדת של הבעלות על הדירה מן הקיבוץ אל החבר, ולפעמים גם רכישת הזכויות על המגרש על ידי החבר ממניהל מקרקעי ישראל (ליבנה ואלמוג, 2008). תהליך זה נתקל בקשיים משפטיים וכיום רובם המכריע של הקיבוצים שביצעו הליך של שיוך מגרשים בחרו בהליך פנימי של שיוך חוזי עם הקיבוץ בלבד ולא עם מינהל מקרקעי ישראל. לשיוך פנימי שכזה אין מעמד סטטוטורי.

ג. המושג חינוך משותף במשמעותו הרחבה, רואה בחינוכם של בני הקיבוץ עניינה ואחריותה של כלל הקהילה, ובכך הוא מובנה בתוך רעיון הקיבוץ. לטענת חיוטין וחיוטין (2010) הקומונה הקיבוצית שללה אמנם את מוסד המשפחה כמרכיב בסיסי של החברה החדשה וראתה בפרט את הגרעין השוויוני היסודי, אולם המוסד המשפחתי בקיבוץ לא איבד מחשיבותו אלא הפך לקבוצת המשנה החשובה ביותר בחיי חבר הקיבוץ, בדומה למעמדו בחברה הקפיטליסטית (חיוטין וחיוטין, 2010).

ד. הלינה המשותפת של בני הקיבוץ בבתי הילדים היוותה במשך עשרות שנים מרכיב יסודי של החינוך המשותף ברוב רובם של הקיבוצים. הפרדת הילדים מהוריהם הייתה קרוב לוודאי החוויה המעצבת המרכזית בהיסטוריה של דירת המגורים הקיבוצית וקבעה את דמותה יותר מכל גורם אחר. ביטול

הלינה המשותפת הביא לתפנית המשמעותית ביותר בהתפתחותה של דירת המגורים, ובעקבותיה לשינוי כמעט מוחלט של כל תפיסת הדיור בקיבוץ (עמיר, 1997).

תהליכים חברתיים וכלכליים אלו השתקפו ברוח הבנייה בקיבוץ. העלאת דרגת הפרטיות והייחוד המשפחתי, לדוגמה, מצאה את ביטויה לא רק בתכנון דירת המגורים אלא גם בתכנון הסביבה הקרובה, הכניסה לדירה ולבית ומספר יחידות הדיור במבנה. חיוטין וחיוטין (2010) מצביעים על רצון המשפחות להגדיר שטחי קרקע פרטיים בסביבה הקרובה לדירת המגורים, ועל נטייה ברורה להפרדת הכניסות לדירות מבלי שיצטלבו ביניהן. מספר יחידות הדיור המרכיבות את מבנה המגורים הטיפוסי קטן מ-8 בבתים הדו-קומתיים הראשונים לצמדים ובמבנים בודדים. עם התפתחות דגם המגורים החליף השביל החיצוני את הפרוזדור המשותף, וכל דירה קיבלה שביל כניסה נפרד, לפעמים בצדדים שונים של הבית ובניגוד לכל הגיון תכנוני (חיוטין וחיוטין, 2010). שכונת המגורים מבטאת נאמנה את נטיות חברי הקיבוץ של היום לפרטיות מרבית במגורים - יחידות משפחתיות דו קומתיות, צמודות לקרקע 'פרטית', במבנה דו-משפחתי. יחידות אלו ניצבות בתוך מקבץ שכונתי, המאפשר כניסות נפרדות לכל יחידה, סביב חללים משותפים פרטיים למחצה. בשלב זה לא שונה אידאל המגורים של חברי הקיבוץ מזה של המשפחה העירונית הזעיר בורגנית הממוצעת (שם).

עוד גורם שהשפיע על תכנון הדירה הקיבוצית הוא הירידה בהשפעתם של המוסדות המרכזיים. רוב הקיבוצים נבנו על קרקע של הקרן הקיימת לישראל, בעזרת מוסדות לאומיים או ציבוריים. מוסדות אלה קבעו במידה זו או אחרת את האפשרויות ואת ההגבלות על הבנייה, ופיקחו על כך בצורה הדוקה. לימים ירש האגף לבנייה כפרית במשרד השיכון את מקום הקרן היסוד והסוכנות היהודית, ואת מקום הקרן הקיימת ירש מינהל מקרקעי ישראל. התכנון האחיד של בתי המגורים שהיה במידה רבה תוצאה של המעורבות הגדולה והמימון של המוסדות המיישבים (ההסתדרות הציונית, הקרן היסוד, הסוכנות היהודית, המשרד הארצישראלי, משרד השיכון) נחלש או נעלם כתוצאה מהירידה בכוחה של התנועה. התנועה, ארגון הגג של הקיבוצים, עברה תהליך מכאיב של החלשה ואובדן הכלים הפיננסיים, שבאמצעותם יכלה בעבר לסייע לקיבוצים במצוקה. עובדה זו תרמה לא במעט לכרסום ניכר של הסמכותיות ממנה נהנתה התנועה בעבר. כיום, אין היא מהווה עוד מקור השראה לקיבוצים ואין לה כוח הרצון והעוצמה להתערב בהחלטות המתקבלות בקיבוצים לגבי שינוי באורחות החיים (כהנא, 2001).

חיוטין וחיוטין (2010) טוענים כי על התפתחות הסכימה של דירת המגורים בקיבוץ השפיעו שתי תופעות חברתיות המשלימות זו את זו: האחת, חברה בעלת עקרונות שיתופיים קשוחים שעברה להיות חברה השואפת לאפשר לפרט תחומי חיים פרטיים לפי רצונו. השנייה, חברה שראתה בפרט את המרכיב הבסיסי של החברה השיתופית הפכה לחברה שהכירה בחשיבות המשפחה כיסוד הבסיסי של חברה זו. הדבר מצא ביטוי בהעברת חלק גדול מהתפקודים שיועדו להיות שיתופיים ושוכנו במבנים משותפים אל תחום הדירה המשפחתית (חיוטין וחיוטין, 2010).

בשנות ה-80 התחדדה הדילמה התמידית בין זכויות הכלל לטובת הפרט. התפוררות האידאולוגיה מוססה את הלכידות החברתית, ומטבע הדברים עלו ביתר שאת קולות שקראו לפרטיות, לאינדיבידואליות ולהבעה אישית בדיור:

איך אבטא את האופנה הארכיטקטונית האחרונה, איך אדהים את השכנים שלי, איך אבטא את ההישגים החומריים שלי, איך אהיה ייחודי ויוצא דופן, כדי להראות את הצלחתי על פני האחרים, או לפחות לא אהיה נחות מחברי המצליח אשר בנה וילה מנקרת עיניים בשכונת בנה ביתך.

(גסטר, 1986 בתוך : כהנא, 2011 : 407).

ליבנה ואלמוג (2008) מצביעים אף הם על העלייה בחשיבות המרחב הפרטי כגורם משמעותי בהשתנותה של הדירה הקיבוצית. לטענתם, באמצע שנות ה-80 הוסרה לראשונה האחריות על עיצוב הבית ועל מימון בנייתו מן המוסדות ואף מן הקיבוץ, והוטלה על כתפיו של החבר הגר בדירה. זה היה כרוך בין היתר בהעלמת עין כללית – בלתי ממוסדת וללא החלטה, אך גורפת – מן העובדה שיש לו לחבר מקורות כספיים פרטיים מחוץ למה שמוקצב לו מן הקיבוץ. כך, כל חבר יכול היה להשקיע בהרחבת דירתו כיכולתו בלי לחשוש מביקורת ציבורית. הדירה כללה מעתה גם חדר-אירוח לבני המשפחה שמחוץ לקיבוץ, שהפכו במקרים רבים גורם חשוב בחייהם של חברים רבים (ליבנה ואלמוג, 2008).

במקביל לשינויים שחלו בחלוקת הפונקציות המקובלת בקיבוץ השתנו תפקודי הדירה הקיבוצית והפכו דומים יותר לאלו של הדירה העירונית. טשטוש המאפיינים הייחודיים לדירה הקיבוצית ביחס לדירה העירונית, יחד עם היעדר התייחסות פרוגרמטית חדשה לרמות אחרות של המגורים, כגון השכונה והשטחים הפתוחים הצמודים לבתי המגורים, הם חלק מהמאפיינים המובהקים של השתנות צורת החיים הקיבוצית.

חלק גדול מן הגורמים לאחידות בין הקיבוצים, ואף מן הגורמים לאחידות בתוך כל אחד מן הקיבוצים, מתפוגג כיום. המגמה הכללית (בעולם, בארץ ובקיבוץ) היא של הפרטה ושל גידול ברווחה החומרית. מגמה זו באה לידי ביטוי בקיבוץ הן בגודל הדירה והן בצידודה. בכל דירה בקיבוץ יש היום פינת טלוויזיה ואירוח, חדרי-שינה להורים ולילדים, חדר-עבודה עם מחשב ואביזרים, חדר להלנת אורחים, מרפסת רחבת-ידיים מרוצפת ומקורה, וכן מטבח ושני בתי-שימוש. מגמת העלייה ברמת החיים בכלל וברמת הדיור בפרט סוחפת את רוב העולם כיום. הציבור הישראלי, וחברי הקיבוצים בתוכו, אינו יוצא דופן.

פרט למבני המגורים כוללים נוף הקיבוץ וסביבתו החומרית מרכיבי בנייה נוספים, ובהם תכנית היישוב כולו (תכנית אב, תב"ע): חלוקה בין אזורים המיועדים לבנייה לצורכי כלכלה, בנייה לצורכי ציבור ובנייה לצורכי הפרט; דשאים ונוי ציבורי אחר. הדימוי הרווח, המיתולוגי של הקיבוץ הוא מרחב מגונן, שבמרכזו חדר אוכל ומבני ציבור נוספים, עטור במדשאות ירוקות, שממנו מובילים שבילים להולכי רגל לבתי המגורים. אניס (1994) טוענת כי האיכות הסביבתית הגבוהה של הקיבוצים הושגה באמצעות הדשא, שהכנסתו אפשרה ליצור את הנוף הזורם כרקע לכל תצורה נופית, וסביבו נוצר הנוף הקיבוצי הייחודי, החצוי בשבילים ומדורג מהנוף הציבורי ועד הגינה הפרטית ליד בתי החברים. לדבריה, השינויים מרחיקי הלכת בחברה השיתופית הסיטו את הדגש מהגנים הציבוריים אל הפרטיים. בתוך כך, הלך והתרופף העיקרון החשוב של מרכזיות הגנים הציבוריים, ובייחוד הגן הנרחב סביב חדר האוכל (אניס, 1994 בתוך : כהנא, 2011).

אשר למרחב הפתוח של הקיבוץ טוען יסקי (2010) כי השינוי העיקרי במבנה המרחבי של הקיבוץ נובע מאימוץ גורף של המודל הפרברי לקיבוץ המתחדש המופרט. אימוץ הדגם הפרברי נובע ממספר רב של גורמים, חלקם פנימיים וחלקם חיצוניים. בין הגורמים המכריעים את הכף יש לציין את הוועדות המחוזיות ואת משרד הבינוי והשיכון, שני גופים שמהווים שחקני מפתח בתכנון הקיבוצים, כפי שהוא מתבצע כעת (יסקי, בתוך : בר אור ויסקי (ע), 2010).

כיום נדרשים הקיבוצים להגיש תוכניות מפורטות לאישור הוועדות המחוזיות במשרד הפנים, הן בתכנון הרחבות והן בתכנון שכונות חדשות בתוך תחום "המחנה" הקיבוצי.² התכנון שממומן פעמים רבות על ידי משרד הבינוי והשיכון, או גופים חיצוניים אחרים, נדרש לעמוד בתקנים ובסטנדרטים קיימים כדי לקבל את אישור הוועדות. ברובם הגדול היו אלה אותם תקנים שפותחו והוחלו בתכנון יישובים קהילתיים, לדוגמה, כאלה הנוגעים לרוחב הכבישים, לחניה ועוד. החלתם של תקנים אלה קיבעה את הפתרון הפרברי כפתרון הגנרי לתכנון הקיבוצים המתחדשים, בלי להתחשב באופיים השונה בתכלית של הקיבוצים משאר היישובים "הכפריים" במרחב הישראלי, כמו המושבים והיישובים הקהילתיים. תוצאות התכנון מחדש של הקיבוצים, הוספת ההרחבות הקהילתיות בסמוך ליישוב הישן, הדרישה לפרצלציה של המחנה כהכנה או כרקע לתהליך של שיוך הדירות לחברים, החלת תקני משרד התחבורה בנוגע לכבישים ולחניה על הקיבוצים, ועוד – כל אלה הביאו את הקיבוצים המתחדשים לאבד באופן כמעט מוחלט את האופי המקורי שלהם ולהפוך לדמויי יישובים קהילתיים פרבריים (שם, 2010).

כהנא (2001) טוען כי השינויים שחלו במהלך השנים בתכנון המרחבי של חצר הקיבוץ, כמו גם בתכנון האדריכלי של דירת המגורים, משקפים את השינוי שחל באידאולוגיה הקיבוצית.

דמותו הפיסית של הקיבוץ – צורת יישוב ייחודית בתולדות התכנון בקנה מידה עולמי – היא תמונה נאמנה של האידיאולוגיה הקיבוצית על גלגוליה השונים והתמורות שחלו בה. מעידן הצניעות והצנע עם האדריכלים הנזיריים בראשית שנות ה-20, דרך התקופה האדריכלית ההירואית בשנות ה-30 וה-40, משם לתקופת השרירים של האדריכלים ה"ברוטליסטים" שהתפתחו בשנות ה-50 וה-60 ועד חגורת השומן האדריכלית שצימח הקיבוץ בשנות ה-70 וה-80. היום, בעידן השיוך וההפרטה, כאשר שכונות חדשות של דיירים שאינם חברי קיבוץ נבנות בצמוד למשק הוותיק, היישוב הקיבוצי מאבד את חזותו הייחודית ונעשה בהדרגה דומה ליישובים קהילתיים ושכונות פרבריות אחרות ברחבי הארץ.

(כהנא, 2001)

לטענת יסקי (2010), חלוקת המחנה הקיבוצי לייעודי קרקע שונים, החדרת כבישים ברוחב תקני ופרצלציה פרברית מוחקים את המבנה המרחבי הבסיסי של הקיבוצים. במשך שנות התהוותו וקיומו של המודל המרחבי הקיבוצי הצליח המחנה לשמור על גמישות מרבית בשימושי הקרקע. כל הקיבוצים, ללא יוצא מן הכלל, נהרסו ונבנו מחדש עם השתנות התנאים הכלכליים והצרכים של חבריו. מבנים נבנו ונהרסו, ושימושים התחלפו, אך האופי המרחבי נשמר ללא שינוי מהותי. גמישות זו נובעת מכך שהקיבוץ תוכנן ללא חלוקת משנה לייעודי קרקע שונים וללא פרצלציה, ובכך נשמר פוטנציאל ההתחדשות המחזורית לאורך עשרות שנים. עם אימוץ המודל החדש אובדת ללא שוב היכולת של הקיבוצים לבנות את עצמם מחדש ולהתפתח ללא צורך בתהליכים סטטוטוריים ארוכים ומייגעים. זאת ועוד, כך אובד האופי המוכר ביותר של הקיבוצים כמרחבים המשכיים ללא חלוקות ברורות ומוגדרות בין האזורים השונים ובין הפונקציות המגוונות (יסקי, בתוך: בר אור ויסקי (ע), 2010).

העובדה כי שטחו של בית המגורים גדל פי שניים או שלושה משנה ומשבשת את ההרמוניה בין השטח הבנוי לשטח הפתוח. סגנונות אדריכליים ברוח בנה ביתך חדרו למה שהיה פעם מעוז של אחידות והסתפקות במועט,

² תחום שהוגדר כאזור המחיה של הקיבוץ – כתם אחד שייעודו מגורים.

גם אם בלית ברירה. המרחב המשותף מתפורר לרסיסים של מגרשים וביניהם גדרות ושערים. הדשא הגדול נזנח אחרי שנותר ללא שימוש, ואף נהפך לעתים לעוד שטח לבנייה. מבני הציבור – מהם יצירות אדריכליות מופתיות – מתרוקנים, חלקם מתפוררים ומורידים לטמיון מורשת אדריכלית מפוארת. מכוניות נוסעות בשבילי המשק וחונות על הדשא (ליבנה ואלמוג, 2008).

מאפייניה של הסביבה הכפרית, ובכלל זה הסביבה הקיבוצית, משפיעים על מעורבות האוכלוסייה החיה בה בשמירת נכסיה התרבותיים והם גם מבדילים אותה מהמרחב העירוני: הקשרים האינטימיים בתוך הקהילה הקטנה מחזקים את יחסה לערכי מורשתה, במיוחד לערכים המרכיבים את הזיכרון האינטימי וההיסטוריה המקומית (Lane, 1993). בקיבוצים בישראל, שנוסדו בשנים שקדמו להקמת המדינה, יש לקשרים אלה ולמעורבות זו משמעות רבה כתוצאה מהאידאולוגיה המשותפת שדחפה להקמתם והעקרונות שעיצבו את דמותם (עמית-כהן, 2006).

עמית-כהן (2006) במאמרה "נופי מורשה תרבותית בקיבוץ: ערכים, נכסים, שימור ופיתוח כלכלי" מבקשת לבחון את יחס האוכלוסייה הקיבוצית לערכיה, לנופי מורשתה ולנכסיה המבטאים ערכים אלה, את אפשרויות הפיתוח של נופי המורשת התרבותית ואת הדרכים לשלבם בתהליכי ההתחדשות הקיבוצית. הנחת היסוד של מחקרה היא כי שימורם של נופי המורשת התרבותית בקיבוצים – גנים, נכסים הרואיים ונכסי נוף תרבות יום יומי תלוי במידה רבה ביחסה של האוכלוסייה המקומית, בחשיבות שהיא מייחסת לנכסים הקיימים כחלק ממורשת המקום ובנכונותה להשקיע בשימורם. ממחקרה של עמית-כהן עולה כי קיימים הבדלים בין הקיבוצים ביחס של אוכלוסייתם לנופי המורשת ולערכיהם. הבדלים אלה מושפעים מגורמים גאוגרפיים (אזורי ליבה או פריפריה), מהבדלים בחוסן כלכלי וחוסן חברתי, ומגורמים היסטוריים תרבותיים, כמו השתייכות לתנועה קיבוצית מסוימת ומגורמים דמוגרפיים, כמו גיל ומידת הוותק, נולד בקיבוץ או מחוצה לו (שם).

במחקר שנערך בשנים 2003-2004 נבחן יחסה של אוכלוסיית המושבים בישראל לנכסי מורשת בנויה, ורצונם לשמר כמו גם נכונותם להיות מעורבים בשימור. נמצא כי אוכלוסייה חדשה שהגיעה למושבים בשנים האחרונות ומתגוררת בשכונות ההרחבה, מגלה עניין בנכסי תרבות ומוכנה להיות מעורבת בשימורם, לפעמים יותר מהאוכלוסייה הוותיקה שנולדה במושב. נכונות זו נובעת לא בגלל ההיסטוריה והמורשת הנלוות לנופים אלא בגלל היותם מייצגים נוף אחר - נוף המייצג איכות חיים והשתייכות למעמד חברתי כלכלי בינוני גבוה (עמית-כהן, 2004; בתוך: עמית-כהן, 2006) מחקרים דומים שנערכו בשלהי המאה העשרים במדינות מערב אירופה זיהו תופעות דומות. הוותק ביישוב הכפרי השפיע על מידת העניין במתרחש בו, כמו גם הרצון להיות מעורב בפיתוחו. אוכלוסייה חדשה גילתה עניין רב ורצון גבוה יותר מאוכלוסייה ותיקה (Haifacree, 2003; בתוך עמית-כהן, 2006).

מגמות הפיתוח של אזור המגורים קשות לצפייה ובעייתיות מבחינה חברתית ואידאולוגית. נראה שגם לאור התגברותה של מגמת ההתבדלות של המשפחה הקיבוצית, על מלאי הדיור להציע מגוון של גדלים וצורות בינוי כך שניתן יהיה להתאים את המגורים לאוכלוסייה הבלתי הומוגנית (חיוטין וחיוטין, 2010). לטענתה של עמית-כהן (2006) התכנון המרחבי העתידי של הקיבוץ אינו יכול להסתמך על ניתוח הנוף הקיים ובחינת ערכיו ואפשרויות ניצולו לתפקודים שונים, אלא יש לזהות את מאפייניה של החברה, את צורכיה ואת רצונותיה, ולשתפה בתהליך בחירת הנופים, קביעת הערכים ומיון ודירוג הנופים והערכים מבחינת החשיבות, השימור

והפיתוח. לטענתה, יש לשתף את הציבור בתהליך קבלת ההחלטות ביחס לשימור נופים ומידת הפיתוח המתרחש בהם (עמית-כהן, 2006).

כהנא (2011) מציע שלושה תרחישים אפשריים לגבי עתידו של הרעיון הקיבוצי (כהנא, 2011 : 608-609) :

- ייחודיות מרחבית גבוהה – קיבוץ שיתופי : רה קונסטרוקציה על בסיס הגדרה מחודשת של השותפות, המשימתיות והרלוונטיות כאורח חיים חלופי לזה העירוני.
- ייחודיות מרחבית מותנה – קיבוץ קהילתי : הפרדה בין הקהילה המופרטת ובין המשק היצרני, תוך שמירה על שותפות בחינוך, רווחה ודיור. הקהילה היא למעשה "טרם יישוב קהילתי" המוגדר כאגודה שיתופית חקלאית המקנה לו זכות על קרקעותיו.
- פרבר לכל דבר וללא ייחודיות מרחבית – יישוב קהילתי : דה-קונסטרוקציה של השותפות על ידי הפרדה בין הייצור והקרקע החקלאית ובין הקהילה המופרטת, פרצלציה למגרשים ורישום נכסי האגודה על שם התושבים.

יסקי (2010) מזהה תהליך המתרחש בשטח, המציג פוטנציאל לשינוי משמעותי בעתידו של הקיבוץ. כלקח מתופעות הניכור והמחלוקת בין חברי הקיבוצים לתושבי שכונות ההרחבה הקהילתיות, חוזרים בקיבוצים לקלוט חברים חדשים, שמחפשים אחר האיכויות הייחודיות לחיי הקיבוץ. תהליכי הפרטת הקרקע הואטו במידה ניכרת בשל קשיים בירוקרטיים ומשפטיים חיצוניים, ובמקומם מתפתח מודל של השארת הבעלות המשותפת על הקרקע ושיוכה בחוזה פנימי בין הקהילה לחבר. בקיבוצים רבים נעצר תהליך התכנון לצורך חשיבה מחודשת ובחינה של מודלים חלופיים לתוספת המגורים, כזו שתתאים יותר לאיכות המרחבית המוכרת של הקיבוץ במתכונתו ההיסטורית (יסקי, בתוך : בר אור ויסקי (ע), 2010).

סגנון בנייה קיבוצי ותיק בהשוואה לבנייה החדשה

כדי לעמוד על השינויים שחלו בדירת המגורים הקיבוצית ובמבנה המרחבי של הקיבוץ ובניסיון לקבוע האם נוצר סגנון בנייה קיבוצי חדש המחליף את הסגנון הוותיק, יש ראשית כל להגדיר את סגנון הבנייה הקיבוצי הקודם. סגנון הבנייה הקיבוצי הוותיק הוגדר לצורך העבודה בהתאם למאפייני התכנון המרחבי והבנייה למגורים בקיבוצים בשנות ה-80, טרם המשבר הכלכלי שהחל את תהליך השינוי בתנועה הקיבוצית, ואחרי המעבר ללינה המשפחתית, שהיווה את השינוי הגדול במבנה הדירה. הגדרת סגנון הבנייה הוותיק המפורטת להלן מתבססת על סקירת ספרות העוסקת בנושא, ראיונות עם אדריכלים העוסקים בבנייה בקיבוצים ופרסומים פנימיים של קיבוצים הסוקרים את תולדות הבנייה ביישוב.

מאפייני התכנון המרחבי הוותיק

התפתחות המבנה המרחבי של אזור המגורים בקיבוץ עוקב אחר התפתחות הדירה והבית ומבטא גם הוא את המעבר מגישה קומונלית קיצונית לרצון לפרטיות מרבית. הסכימה הראשונית לתכנון אזור המגורים גרסה פיזור המבנים על פני השטח הציבורי המגוון בתכנית חופשית או מסודרת השומרת על מרחקים סבירים בין המבנים. הגישה אל כל המבנים הייתה דרך שבילים ציבוריים, פתוחה לכל ומבטאת את השוויוניות (חיוטין, 2010).

האדריכל דני בר קמה טוען גם הוא כי מה שמייחד את סגנון הבנייה הקיבוצי הוא צורת הבינוי שנגזרת מ"המגרש הגדול". הדבר המשמעותי ביותר בתכנון הקיבוץ, שיצר את הסגנון הקיבוצי, היה חוסר הפרצלציה של אזור המגורים. אזור המגורים בתב"עות של קיבוצים עד לשנות ה-90 לא כלל בתוכו סימון של דרכים, מבני ציבור, מגרשי מגורים, שצ"פים וכדומה. כתוצאה מכך הגן הציבורי מקיף את כל חצר המשק ומגיע עד לפתח הבית. החברים הרגישו שייכות ובעלות על כל חלקי הקיבוץ ולכן לא היה להם צורך להדגיש את בעלותם על השטח מסיבב לבית (בר קמה, הרצאה ביום עיון "תכנון בקיבוץ", 14.12.2010). לימים החלו חברי הקיבוץ להגדיר חלקות קרקע מחוץ לדירה על ידי טיפוח גינות פרטיות על חשבון שטח הגינון הציבורי המשותף. יסוד נוסף של סגנון הבנייה הקיבוצי הוא הצפיפות הגבוהה. הקיבוץ היה קומפקטי וצפוף – מיעוט בדרכים וכבישים, צפיפות מבנים גבוהה, צפיפות של 3-4 יח"ד לדונם ברוטו, שהיא הרבה מעבר לצפיפות עירונית רגילה. יחד עם זאת, הקיבוץ נראה מאד מרווח הודות למדשאות הגדולות, למרחקים הגדולים בין הבתים, היעדר דרכים ומחסומים בנוף (שם). במבני המגורים החדשים ניכרת מגמה להקטנת מספרן של יחידות הדיור המרכיבות את הבית הקיבוצי מארבע היחידות המסורתיות לקוטג' דו-משפחתי ואף לקוטג' בודד. השטח המומלץ לדירה המשפחתית גדל מ-18 מ"ר ב-1947 לכדי 90 מ"ר בדירת לינה משפחתית בסוף שנות ה-80. מספר יחידות המגורים לדונם באזור המגורים קטן משבע יחידות בקרוב ב-1947 לשתי יחידות בערך בסוף שנות ה-80 (חיוטין וחיוטין).

האדריכל ערן מבל טוען כי הקיבוץ של פעם נשען על תבנית בנייה ריכוזית ואחידה שהורכבה מדירות קטנות ומרחב גדול של שטחים מגוננים, שיצרו צביון ארכיטקטוני ונופי מוגדר ושפה ברורה. האבחנה בין השטח הפרטי לציבורי הייתה רכה, באמצעות גינון, ללא הפרדה ממשית בין פרטי לציבורי. איכות התכנון הקיבוצי

המסורת באה לידי ביטוי במרכיבי תכנון אורבניים אוטופיים אליהם שאפו המתכננים, כגון יחס הרמוני בין בנוי לפנוי, נפחיות מבנים וקנה מידה צנוע לבנוי ולנטוע, רציפות המרחב הפתוח, קשרי גומלין בין בתי המגורים למרחב הציבורי. בתי המגורים התאפיינו בפשטות ובפונקציונליות, הואיל ועיקר ההשקעה הייתה במבני הציבור ובחללים הציבוריים, שתוכננו על ידי מיטב האדריכלים ואדריכלי הנוף. המגורים היו פונקציונליים בלבד וערכם נבע מאחידותם והמונוטוניות שלהם שתרמו להבליט את רצף השטחים הפתוחים. האדריכלות לא משכה תשומת לב ושימשה כרקע, וזהו החן של האזור הקיבוצי (מבל, ריאיון, 1.7.2010).

האדריכלות יובל יסקי טוען כי חללי המגורים המינימליסטיים ופיזורן של הפונקציות השונות (חדר האוכל, המכבסה, חדרי הילדים, המועדון, הספרייה) במרחב הציבורי, יצרו מצב שהקיבוץ כולו, פנים וחוץ, תפקד כבית מגורים אחד גדול המחזיק בכל שטחו את החדרים השונים: חדרי מגורים וחדרים לסוגי השימושים המגוונים. כדי להקל על הצפיפות ולאחד את כל חלקי הבית המורחב, הושם דגש על המאפיין החזותי הבולט והחזק ביותר של הקיבוצים: הנוי (יסקי, בתוך: בר אור ויסקי (ע), 2010). יסקי מביא מדבריו של האדריכל שמואל ביקלס במאמר "תכנון הישוב הקיבוצי":

התכנון שלנו מוכרח להיות אורגני: לא פרבר אוטונומי ולא גוף כפרי. הביטוי הקיבוצי של נוי פנימי הוא יגן כולל, שבו הפרט נתון במסגרת הכלל, ולא פרצלציה המתאימה ליוזמה פרטית.

(ביקלס, 1956 בתוך יסקי – בר אור ויסקי (ע), 2010 : 302)

בשנות ה-90 התעצמה הבנייה הפרטית כתוצאה ממצוקת דיור שנוצרה לאחר המעבר ללינה משפחתית. הבנייה העצמית החלה מתוך צורך להגדיל את דירות המגורים הקטנות, לסגור מרפסות ולהוסיף פונקציות נדרשות כגון מטבח, התאמה ללינה משפחתית ועוד. כתוצאה מכך, נוצרו תוספות בנייה אקראיות, קרוונים, בנייה קלה, מתועשת. אזור המגורים הפך מרקע לאלמנט שמתחרה במרחב הכולל. נבנו בתי מגורים שמרכזים את תשומת הלב בשכונה בגלל החריגות שלהם ולא בגלל איכותם האדריכלית. ההתקדמות בהפרטת הקיבוצים יצרה מצב של 'שבירת כלים' ואובדן שליטה על היקפי ואופי הבנייה הפרטית. נוצרה קוטביות של בנייה עצמית בסגנונות שונים ללא שמירה על קו מקשר וצביון ייחודי. מבל מצביע על כמה אלמנטים אדריכליים המבטאים זאת: חוסר התאמה בין יחידות דיור צמודות, עירוב סגנונות וחומרי בנייה באותם מבנים, עירוב סוגי גגות, חומרי חיפוי, גוונים וחלונות גג והחמור מכל, בנייה בנפחים הזרים ליישוב (הכפלה ושילוש נפחי בנייה) תוך פגיעה קשה בסביבה. במישור האורבני הדבר מתבטא בחלוקת המרחב המשותף לרסיסי מגרשים, קיטוע המרחב הפתוח בתוספות בנייה מרפסות וגדרות, חנייה צמודה לבית, התרוקנות מבני הציבור מתוכנם. בקיבוצים רבים, מרכז הקיבוץ, שטח מבני הציבור, מוסדות החינוך והשטחים הפתוחים, אשר איבדו בשנים האחרונות חלק ניכר מתפקידם המקורי זנחו. סביבת המגורים הקיבוצית שהתאפיינה בדגם החזרתי ובדמיון בין בתי המגורים, בנפחי בנייה צנועים ובמרחבים ביניהם, משתנה לאזורי מגורים המתאפיינים בתוספות בנייה מסיביות ומקורות באופן הפוגע לעתים קרובות בהרמוניה ובאווירת המקום (מבל, ריאיון, 1.7.2010).

האדריכל אסף קשטן מנתח את השינויים בהתפתחות תפיסת הפרטיות במערך הבינוי בקיבוץ. לדבריו, בתכנון הקיבוץ המסורתי חסרות חלק מרמות ההיררכיה בין פרטי לציבורי (אדם, משפחה, חברים, שכנים, שכונה, קיבוץ). דבר זה התבטא באבחנה מטושטשת בין אזורי הפרט לשטחי הציבור. הדירה הקיבוצית מחוברת למרחב הציבורי ברחוב/שביל (המדרכה) וגם באמצעות השטח הפרטי, המוביל אל שטח ציבורי פתוח ללא דרכים. בתכנון המקורי של הקיבוץ חסרה מערכת דרכים וחניות כמעט לגמרי, הן תכנונית והן בפועל. חלק

מאיכות הסביבה הפיזית בקיבוץ נובע מבטיחות לתנועת הולכי רגל ואופניים והדרה של מכוניות מאזורי המגורים. מצב זה מאפשר גם לקשישים וילדים קטנים לטייל בשבילי הקיבוץ ללא השגחה צמודה. בעבר בינוי שכונות המגורים אופייני בסדר נוקשה ובשורות רציפות. מאוחר יותר נוצר ניסיון להתרכז סביב מרכז שכונתי ונוצר אשכול מגורים. אשכול המגורים יוצר היררכיה של שטחים פרטיים וציבוריים – משטח פרטי צמוד לדירה, דרך שטח שכונתי ועד השטח הכללי הקיבוצי (קשטון, הרצאה ביום עיון "תכנון בקיבוץ", 14.12.2010). חיוטין וחיוטין (2010) מביאים מדבריו של אדריכל חבר קיבוץ בנוגע להדגשת הפרטיות במערך הבינוי בקיבוץ כיום:

אנו הולכים למשקים ששמים את הבתים גב אל גב כאשר השכן מסתכל לגבו של החבר, ושמים אותם 30 מטר אחד מהשני, כדי שחס וחלילה לא ייפגשו, לא דואגים לשום צורת מפגש. כשאתה מעמיד בפני החבר את השאלה מה היית רוצה? הוא היה רוצה את הדירה שלו לבד על ראש ההר.

(גסטר, 1983, בתוך חיוטין, 2010: 88)

האדריכל פרדי כהנא, חבר קיבוץ בית העמק, טוען כי עוד סדק נפער באחידות מבני המגורים בקיבוץ כאשר החברים החלו מבקשים אישור לסגור מרפסות על חשבונם. כאשר הפנייה נענתה בסירוב החברים בנו ללא אישור, ובנקודה זו נפרץ הסכר. לטענתו השיפוצים הפרטיים פרצו את הסכר, מאחר שברגע זה נכנס כסף פרטי למשוואה הקיבוצית. ברגע שיש כסף פרטי להרחבת הבית יש גם כסף פרטי להחזיק מכונית ועוד. למן הרגע שאושר שימוש בכסף פרטי בבנייה אין דרך חזרה. המשמעות היא שהדירה הופכת בפועל לרכוש החבר ולא שייכת לקיבוץ גם אם אין הגדרה רשמית לכך. בשל כך, הדירות שנבנות היום לא יחזרו לרשות הקיבוץ יותר (כהנא, ריאיון, 5.8.2010).

בעבר, הביטוי העצמי והזהות העצמית הובעו באמצעות מבני הציבור ולא באמצעות הבית הפרטי. כתוצאה מכך, לא הייתה השקעה בטיפוח מיוחד של חזית הבית ו/או של דלת הבית. סיבה נוספת לחוסר ההשקעה בבית היא ההיכרות האישית הצמודה בין חברי הקיבוץ – כולם ממילא יודעים מי אתה ואין טעם לנסות להציג חזות מסוימת (בר קמה, הרצאה ביום עיון "תכנון בקיבוץ", 14.12.2010).

כיום, הפיכת הבית ל"מבצר המשפחתי" על ידי עיצוב אישי של חלל הדירה יוצרת קשר נפשי בין המשפחה למבנה מעבר לתפקודו הפונקציונלי ומוגדרים אזורי חוץ פרטיים מגוננים שאותם מטפחת המשפחה. הקשר אל הקרקע הפרטית נוגד את התפיסה הקומונלית הטהורה. הנטייה המתגלה כיום ליצור קשר חוקי של בעלות החבר על דירתו עשויה להוות בעיה קשה בהתפתחות אזור המגורים בקיבוץ (חיוטין וחיוטין, 2010).

מנהל התכנון במשרד הפנים במסמך הנחיות לתכנון הקיבוץ (דצמבר 2006) קובע כי כדי לאפשר את שמירת הרצף הרב-דורי, המאפיין את הקהילה הקיבוצית והחשוב לשמירת צביונה, תוך מתן עדיפות לפריפריה, יש להקצות יותר דיור זמני (יחידות מעבר) בשטח המחנה המיועד למגורים בתכנית תקפה, ובמבנים קיימים. על מוסדות התכנון להיות ערים לעובדה כי תנאי לאישור תכנית מתאר מקומית הכוללת שטח לדיור זמני יהיה שאופי עתידו התכנוני של היישוב תואם את המטרה של חיזוק המרקם הכפרי של היישוב באמצעות שמירת הרצף הרב-דורי. דיור זמני מוגדר כדיור לתקופות זמן מוגבלות שינוהל על ידי האגודה, אשר גודל יחידה לא יעלה על 55 מ"ר. היקף היחידות ביישוב לא יעלה על 1/3 ממספר משפחות החברים או 100, הגבוה מביניהם, במחוזות צפון ודרום או 1/3 ממספר משפחות החברים או 100, הנמוך מביניהם, בשאר המחוזות (משרד הפנים – מנהל התכנון – תכנון ארוך טווח, 2006).

האדריכל ברוך שמיר, חבר קיבוץ משמר העמק, טוען כי בעבר השטחים הפתוחים בקיבוץ הוגדרו כשטח פרטי פתוח והיחס לשטח המחנה היה כאל בית פרטי שהכניסה לאנשים מבחוץ אליו אסורה. כיום, פתיחת עסקים חדשים בקיבוץ הפונים ללקוחות חיצוניים מביאה לפתיחת שעריו של הקיבוץ בפני כלל הציבור. מלבד זאת, בקיבוצים בהם תחזוקת השטח נמצאת באחריות המועצה האזורית ולא באחריות הקיבוץ עצמו (בדרך כלל קיבוצים מתחדשים), השטחים הפתוחים הופכים ציבוריים וכל אחד רשאי להשתמש בהם. במובן זה הקיבוץ מאבד את זהותו כיחידה אוטונומית סגורה (שמיר, ריאיון, 13.6.2010). האוטונומיה של היישוב הקיבוצי במערך הארצי הכרחית לקיום חיי הקומונה. כל שטח הקיבוץ הוא ביתו של החבר והתושב. אין גדרות ואין מחיצות המפרידות בין בתי החברים, המעבר חופשי לכל. שטחי הדשא והגינות מאחדים את המבנים לרקמה יישובית אחת, בעוד מרחבי הקיבוץ פתוחים למעבר כל התושבים. כלפי מערך היישובים הארצי הקיבוץ הנו יחידה אוטונומית סגורה, מוקף גדר עם שער כניסה רשמי. הכניסה לשטח הקיבוץ אינה חופשית, כפי שאין נכנסים לביתו הפרטי של אדם ללא רשותו (חיוטין וחיוטין, 2010).

לסיכום, ניתן לומר כי המאפיין המרכזי של התכנון המרחבי הקיבוצי הוא שאינו מתפתח מנקודת מוצא של פרצלציה, חלוקה למגרשים – אלא מהווה אדריכלות שאינה בת חלוקה, המתנערת בעיקרון מכל תולדות הסימון והגידור הטריטוריאליים המוכרים. אדריכלות זו מבקשת לייצר מרחב בלי גבולות בין הפרטי לציבורי ובלי גדרות בין שכנים. זוהי אדריכלות ייחודית משום שהיא מבטלת את הזיקה המקובלת בין הבית למגרש הודות לכך שהיא מאפשרת את יישומה של האידאולוגיה הקיבוצית, המבקשת להפריד חלק מהפונקציות הביתיות ולהפוך אותן לקבוצתיות. כשאנחנו הולכים בשבילי הקיבוץ אנחנו בבית ואין הבדל משמעותי בין החלל הציבורי לפרטי (אפרת, 2010).

מאפייני התכנון האדריכלי הוותיק

האדריכלות של מבני הקיבוץ, על השפעותיה ומקורותיה, באה לידי ביטוי בעיקר באמצעות מבני הציבור של הקיבוץ. בו בזמן הביטוי האדריכלי במבני המגורים בא בצירופם לקבוצה הומוגנית. על פי הטענה שהקיבוץ, כתצורה מרחבית, הוא ייחודי, הרי שגם המבנים המותאמים לרעיון הקיבוצי או נובעים ממנו, כדוגמת מבני המגורים, ייחודיים אף הם (כהנא, 2011).

התפתחות דירת המגורים הקיבוצית הושפעה רבות מהמעבר של הקיבוצים ללינה משפחתית. עמיר (1997) טוען כי עם תחילתו של תהליך זה ניתן לזהות מגמה של התקרבות דירת המגורים בקיבוץ לדגם המקובל בחברה העירונית. הכנסה של פונקציות ופעילויות חדשות כמו לינת הילדים, אכילה וכדומה אל הדירה, חוללה בה שינויים והתאמה של התכנון הפיזי למציאות חברתית וערכית חדשה. בתקופה זו ניתן לאפיין את דירת המגורים כיחידה תלת/ ארבע תאית, המיועדת ללינה משפחתית, ששטחה נע בין 55-90 מ"ר.

היחידה המיועדת ללינה משפחתית כללה חדר מגורים, חדר שינה נפרד להורים, חדר שינה לילדים, אזור כניסה, מטבחון, שירותים ומרפסת. עם התחזקות התביעה להבטחת שטח שינה נפרד להורים ועליית גיל הילדים בלינה המשפחתית, החלה להתבצע בפועל הפרדה של לינת הילדים בהתאם למינם וגילם. הדבר חיבב הגדלה בשטח הדירה, שנע בין 54-60 מ"ר, וכלל חדר מגורים, חדר שינה להורים וחדר ילדים אחד או שניים (עמיר, 1997).

גם כאשר חלו שינויים במהלך השנים, וחלק מן הגורמים נחלש או אף נעלם, עדיין הוכתב התכנון במידה רבה על ידי השגרה והאינרציה האידאולוגית. מסיבה זו, הגל הראשון של דירות שתוכננו ללינה משפחתית הוא במידה רבה המשך של תפיסת הדיור הקיבוצית הקלאסית, בתוספת שטח שינה לילדים. בדירות אלו נראה כי המתכנן התייחס רק לנושא הלינה ונמנע מהתאמת תכנון הדירה כולה לשינויים היסודיים בהרגלי הדיור ובאורח החיים שהתחוללו באותה תקופה, בהם בישול, אכילה, עבודה בבית, צפייה בטלוויזיה ועוד (שם). עם התחזקות התביעה להבטחת שטח שינה נבדל להורים ועליית גיל הילדים בלינה המשפחתית החלה להתבצע בפועל הפרדה של לינת הילדים בהתאם למינם ולגילם. בשלב זה נדרשה הגדלת שטח הדירה, כדי שאפשר יהיה לקיים בה את הפונקציות הנדרשות במידה רבה יותר של נוחות. למטרה זו פותחו שני דגמים, שכוננו במחלקת התכנון של התק"ם חרוב ואורן. דגם חרוב, דגם תלת-תאי משופר, כלל: חדר מגורים, חדר שינה להורים וחדר ילדים גדול שאפשר היה לחלקו לשני חללים על ידי מחיצה. דגם אורן, דגם ארבעה-תאי כלל: חדר מגורים, חדר שינה להורים ושני חדרי ילדים. טיפוסים אלה אפשרו את בידול הילדים בלינה מבלי שההורים ייאלצו לוותר על חדר השינה שלהם. כל יתר הפונקציות (שירותים, מקלחת, מטבחון ומחסן) נשארו כשהיו בדגמים הקודמים. שטח של דירה מטיפוס חרוב או אורן בדגם הבסיסי של שנות השבעים היה 70-54 מ"ר (כהנא, 2011).

מאיר יפה (2010), שחקר את התפתחות בתי המגורים בקיבוץ רמת יוחנן, טוען כי ההחלטה על הלינה המשפחתית, שהתקבלה ברמת יוחנן ב-1980, הביאה למהפך משמעותי בחיי הקהילה והייתה לה השפעה מרחיקת לכת על הדירות ועל שכונות המגורים. הוגדרו סטנדרטים חדשים של גודל דירה בהתאם למספר הילדים שישנים בבית, והחל מבצע של הוספת חדרים בכל הקיבוץ. המעבר ללינה משפחתית יצר סטנדרט דיור חדש, שהחזיק מעמד קרוב ל-20 שנה, עד תחילת שנות ה-2000, והעמיד את גודל דירת הקבע על כ-70 מ"ר שכללו סלון ושלושה חדרי שינה, מקלחת אחת ושני חדרי שירותים (יפה, 2010).

האדריכל ברוך שמיר טוען כי המעבר ללינה משפחתית בוצע כשברקע המשבר הכלכלי שכלל את התנועה הקיבוצית כולה, ואופיין בבנייה זולה וחפזה. הדירות נבנו טלאי על טלאי, בתוספות קלות או מתועשות, ללא חשיבה אדריכלית או עיצובית. התוצאה הייתה תוספות מכוערות, על-פי-רוב של קוביות בטון פשוטות. כתוצאה מהאילוצים הכלכליים נבנו דירות קטנות, הואיל והקיבוץ לא יכול היה לממן תוספת בנייה בהיקף כה גדול ובפרק זמן כה קצר. לבד מכך, הדירות שימשו רק למטרות שינה של ילדים, עדיין היה חדר אוכל פעיל, בתי ילדים, מכבסה, מחסן בגדים ועוד. במשמר העמק נבנתה שכונה ביוזמת, מימון ותכנון משרד השיכון, בבנייה מתועשת, שכללה דירות בגודל 75-80 מ"ר, בעלות שלושה חדרים (סלון ושני חדרי שינה). גודל הדירה לא ענה על הצרכים ותוך זמן קצר עלתה דרישה מהשטח להגדלת שטח הדירה ולתוספת חדר שינה. ההרחבות שבוצעו הוסיפו עוד טלאי על הקיים (שמיר, ריאיון, 13.6.2010).

האדריכל פרדי כהנא טוען כי מה שאפיין את הדיור הקיבוצי בעבר היה עובדת היותו דיור ציבורי שוויוני. הדירות בקיבוצים נבנו מכספי המדינה באמצעות הסוכנות ותקני הדיור הוכתבו על ידי מוסדות התנועה והסוכנות. התנועה הקיבוצית דאגה לשמור על אחידות בכל הקיבוצים, וסטנדרט הבנייה עלה באופן מתואם ואחיד בכל הקיבוצים יחד. התכנון נעשה באופן אחיד על ידי מחלקת התכנון של התנועה ומאוחר יותר על ידי א.ב. תכנון. השינוי החל בשנות ה-80 כאשר קיבוצים התחילו לפנות למשרדי אדריכלים פרטיים במקום למחלקת התכנון של התנועה. קיבוצים עשירים בנו דירות גדולות יותר מהתקן שהכתיבה התנועה. יחד עם זאת, הבנייה עדיין הייתה מרוכזת, ניכרה משמעת פנימית וכל החברים קבלו את אותו הדבר. התכנון הקיבוצי נגמר ב-1990, כאשר נסגרה המחלקה לתכנון. הקיבוצים החלו להכין תב"עות באופן עצמאי עם משרדים פרטיים וכיום כל הנושא מוסדר לפי קריטריונים ותקנים ארציים כוללניים. האחידות הקיבוצית שרווחה פעם בגלל הסולידריות החברתית נגוזה, והיום אין סולידריות ולכן גם אין אחידות (כהנא, ראיון, 5.8.2010). בספרו "לא עיר לא כפר – האדריכלות של הקיבוץ 1990-1910" (2011) מגדיר כהנא את שנות ה-80 וה-90 כ"תקופת היומרות". בתקופה זו, לטענתו, מסמסו הקיבוצים את הגבול בשאיפותיהם לרמת חיים גבוהה וזו החלה להשתוות לזו של עיר ישראלית. הדבר התבטא באדריכלות של "אופנות, אקלקטיות ולא מעט כוחנות, שמתחברת לדחף ההפרטה" (כהנא, 2011).

נראה אפוא, כי בשלבים הראשונים של הלינה המשפחתית המשיכו לבנות דירות קיבוציות "קלסיות" בתוספת חדר ילדים. ככל שתכנון הדירה הדביק את השינויים שחלו בחלוקת הפונקציות המקובלת בקיבוץ כן התפתחו תפקודי הדירה הקיבוצית בכיוון של דירה עירונית רגילה. שלא כפי שאפשר היה לצפות, טשטוש הייחודיות של הדירה הקיבוצית ביחס לדירה העירונית לא היה מלווה בהתייחסות פרוגרמטית לרמות אחרות ולהיבטים נוספים של המגורים: בית המגורים השלם, שכונה, ייעוד השטחים הפתוחים הצמודים לבתי המגורים, דרכי גישה פרטיות, חנייה למכוניות, מצב הדירה בסביבתה וכיוצא באלה. כל הנושאים האלה נשארו בלתי מטופלים (עמיר, 1997).

בסוף שנות ה-80 ולקראת סוף עידן התכנון הקיבוצי, כבר לא היה אפשר לדבר על ביטוי אדריכלי ייחודי שנבע מתוך תפקודה והתנהלותה של חברה שיתופית שוויונית. בכך איבדה האדריכלות של מבני המגורים בקיבוץ את ייחודיותה וישרה קו עם אופנות האדריכלות הארץ-ישראלית באותה תקופה (כהנא, 2011 : 59).

תיאור הממצאים – השוואת מאפייני התכנון המרחבי והאדריכלי בקיבוצים השונים

השוואת מאפייני התכנון המרחבי והאדריכלי בקיבוצים השונים הנה סיכום של הבחינה והניתוח שנערכו בנפרד עבור כל אחד מארבעת הקיבוצים שנבחנו במחקר. ראשית, נבחן קיומם של הפרמטרים המרחביים בכל קיבוץ, במטרה ליצור בסיס השוואה אחיד בין הקיבוצים. שנית, נבחן קיומם של הפרמטרים האדריכליים בכל דירה, במטרה ליצור בסיס השוואה אחיד בין הדירות בתוך הקיבוץ. בהמשך נבחנו ההבדלים בתכנון המרחבי והאדריכלי בין הקיבוצים השונים.

הבחינה מבוססת על ניתוח תצלומי אוויר של הקיבוצים, תכניות אב ומתאר מוצעות ומאושרות, תכניות מדידה, תכניות אדריכליות של דירות המגורים, צילומי הדירות, לימוד תקנוני הבנייה והשיכון בקיבוצים וראיונות עם מרכזי ועדת השיכון בכל קיבוץ. יש לציין כי ניתוח המבנה האדריכלי של דירת המגורים התבסס לא רק על הביקור בדירות המגורים של החברים שרואיינו במסגרת המחקר, אלא כלל גם בחינה של דירות מגורים נוספות בכל קיבוץ באמצעות הכלים שתוארו לעיל. הניתוח נערך בנפרד עבור המבנה המרחבי של הקיבוץ ועבור המבנה האדריכלי של דירת המגורים.

שיטת הניתוח מורכבת משלושה שלבים עיקריים – זיהוי הפרמטרים המרכיבים את סגנון הבנייה, הגדרת השינוי שלהם ביחס לסגנון הבנייה הקודם ו/או ביחס לתקן הבנייה המקובל בקיבוץ הנבחן ובחינת המאפיינים המשותפים ביניהם.

מאפייני התכנון המרחבי

הממצאים המלאים של בחינת מאפייני התכנון המרחבי של הקיבוצים שנחקרו מפורטים בנספח 1. הטבלאות שלהלן מציגות את עיקרי הממצאים שעלו בכל קיבוץ בנפרד, תוך בחינת מידת השינוי שלהם ביחס לסגנון הבנייה הקיבוצי הוותיק. בכל קיבוץ נבחנו מאפייני התכנון המרחבי לאור הפרמטרים שצוינו לעיל. עבור כל קיבוץ נבנתה טבלה שבה דורגו הפרמטרים לפי מידת השינוי שלהם ביחס לסגנון הבנייה הוותיק, בשלוש רמות (0 – זהה לסגנון הוותיק; 1 – שונה מהסגנון הוותיק במידה בינונית; 2 – שונה מהסגנון הוותיק במידה רבה) וגובשו להערכה של מידת השינוי של מאפייני התכנון המרחבי בקיבוץ ביחס לעבר.³

³ 0 – זהה לסגנון הוותיק; 1 – שונה מהסגנון הוותיק במידה בינונית; 2 – שונה מהסגנון הוותיק במידה רבה; טווח הציונים הנו 0-32, ציונים נומינליים.

לוח 1: השוואת מאפייני התכנון המרחבי לסגנון הבנייה הוותיק – קיבוץ רמת יוחנן

ציון	תיאור	פרמטר
2	מבני המגורים בשכונה אינם זהים. בשכונות הוותיקות - שינוי מבני בנפחי הבנייה, בגובה ובמספר הקומות. בשכונות החדשות - מבנה חיצוני זהה, שינוי במספר ובמיקום הפתחים.	אחידות מבני המגורים
2	לא ניתן לבחור את דגם בית המגורים אולם ניתן לבצע שינויים בעצוב החיצוני ובמבנה הפנימי.	אפשרות לבחירת דגם מגורים ולשינויים בעיצוב החיצוני והפנימי
2	2.5 יח"ד לדונם נטו בשכונות החדשות.	צפיפות
2	2 דירות בבית מגורים דו משפחתי צמוד קרקע.	מס' יח"ד במבנה
2	קיימת הגדרה של דירת סטנדרט על פי שטח, מס' חדרים ומס' חדרי שירותים. המטרה היא להביא את כל דירות המגורים לסטנדרט זה, אם ע"י שיפוץ ואם ע"י בנייה חדשה.	מגוון דירות בגדלים שונים
2	הקטנת מרווחי השטחים הפתוחים בין בנייני המגורים, כתוצאה מהקטנת קווי הבנין והגדלת תכסית המבנים. קיטוע המרחב הפתוח בגדרות.	יחס בין שטח בנוי לפתוח
2	המגרשים הפרטיים, גם אם לא הוגדרו בתכנית, מוגדרים ע"י צמחיה, גידור והבדלים טופוגרפיים, כך שנוצר שטח ללא אפשרות מעבר דרכו. המדרכות מרוחקות ממבני המגורים ומחלקות את השטח הפתוח שבין במבנים לשני שטחים פרטיים נרחבים בחזית הבית, ללא שטח ציבורי.	יחס בין שטח ציבורי לפרטי
2	הצמחייה מרוחקת ממבני המגורים וסמוכה למדרכה. כך מוגדר שטח קרקע פרטי נרחב יחסית בין הדירה למדרכה, ללא שטח ציבורי.	נוי וגינון
1	הסתמכות על נגישות ממונעת (רכב חשמלי, קטנוע, קלנוע, רכב פרטי) המביאה להרחקת השכונות החדשות מהמרכז.	נגישות
1	מיקום מגרש חניה מרכזי במרכז הקיבוץ בסמוך למבני הציבור ומיקום מגרשי חניה קטנים בהיקף השכונות החדשות.	חניה
1	מערך המגורים מתבסס על מעבר לדירת קבע כיעד סופי. חברים ותיקים שעברו לדירת קבע בעבר זכאים (במגבלות מסוימות) לדירה חדשה.	מעבר לדירת קבע
2	המבנים הישנים במרכז הקיבוץ נהרסים לטובת בנייה חדשה למגורים, החורגת מנפחי הבנייה הקיימים.	התחדשות
1	במקרים מסוימים חריגה משטח הבנייה המותר.	חריגות בנייה
1	הגדרת המגרשים בולטת יותר בבנייה חדשה לעומת האזור הוותיק של הקיבוץ. "פרצלציה צל" הקיימת בתכניות ללא שיוך מגרשים בפועל.	פרצלציה
1	מימון מרבית עלות הבנייה על ידי הקיבוץ. מימון תקו בנייה בסיסי שכל חריגה ממנו נעשית במימון החבר. ניתן לממן את מלוא עלות הבנייה ללא תוספת פרטית.	מימון הבנייה
1	תכנון אחיד של בתי המגורים החדשים על ידי הקיבוץ בעזרת משרד אדריכלים חיצוני.	תהליך התכנון

לוח 2: השוואת מאפייני התכנון המרחבי לסגנון הבנייה הוותיק – קיבוץ נען

פרמטר	תיאור	ציון
אחידות מבני המגורים	מבני המגורים בשכונה אינם זהים. בשכונות הוותיקות - שינוי מבני בנפחי הבנייה, בגובה ובמספר הקומות. בשכונות החדשות - מבנה חיצוני זהה.	1
אפשרות לבחירת דגם מגורים ולשינויים בעיצוב החיצוני והפנימי	לא ניתן לבחור את דגם בית המגורים, ניתן לבצע שינויים במבנה הפנימי.	1
צפיפות	2.8 יחידות דיור לדונם נטו בשכונות החדשות.	2
מס' יח"ד במבנה	2 דירות בבית מגורים דו משפחתי צמוד קרקע.	2
מגוון דירות בגדלים שונים	קיימת הגדרה של דירת סטנדרט על פי שטח, מס' חדרים ומס' חדרי שירותים. המטרה היא להביא את כל דירות המגורים לסטנדרט זה, אם על ידי שיפוץ ואם על ידי בנייה חדשה.	2
יחס בין שטח בנוי לפתוח	הקטנת מרווחי השטחים הפתוחים בין בנייני המגורים, כתוצאה מהקטנת קווי הבנין והגדלת תכסית המבנים. קיטוע המרחב הפתוח בגדרות.	2
יחס בין שטח ציבורי לפרטי	מגרשים פרטיים מוגדרים על ידי צמחיה וגידור כך שנוצר שטח ללא אפשרות מעבר דרכו. המדרכות מרוחקות ממבני המגורים ומחלקות את השטח הפתוח שבין במבנים לשני שטחים פרטיים נרחבים בחזית הבית, ללא שטח ציבורי.	2
נוי וגינון	הצמחייה מרוחקת ממבני המגורים וסמוכה למדרכה. כך מוגדר שטח קרקע פרטי נרחב יחסית בין הדירה למדרכה, ללא שטח ציבורי.	2
נגישות	הסתמכות על נגישות ממונעת (רכב חשמלי, קטנוע, קלנוע, רכב פרטי) המביאה להרחקת השכונות החדשות מהמרכז. תנועת כלי רכב בשבילי הקיבוץ בתוך אזור המגורים.	1
חניה	מיקום מגרש חניה מרכזי במרכז הקיבוץ בסמוך למבני הציבור ומיקום מגרשי חניה קטנים בהיקף השכונות החדשות. חניה לאורך הכבישים החוצים את הקיבוץ.	1
מעבר לדירת קבע	מערך המגורים מתבסס על מעבר לדירת קבע כיעד סופי. חברים ותיקים שעברו לדירת קבע בעבר אינם זכאים לדירה חדשה אלא לשיפוץ של דירת מגוריהם.	2
התחדשות	מתוכנן איחוד דירות במבנים הישנים במרכז.	1
חריגות בנייה	במקרים מסוימים תוספת מחסנים ללא אישור, פריצת יציאה לחצר אחורית.	1
פרצלציה	חלוקה למגרשים בתכנון ובפועל.	2
מימון הבנייה	השתתפות של הקיבוץ במימון הבנייה בהתאם לוותק של כל משק בית. מלבד זאת משלם הקיבוץ את עלויות פיתוח השטח (כ-15% מעלות הבנייה).	2
תהליך התכנון	תכנון אחיד של בתי המגורים החדשים על ידי הקיבוץ בעזרת משרד אדריכלים חיצוני.	1

לוח 3: השוואת מאפייני התכנון המרחבי לסגנון הבנייה הוותיק – קיבוץ משמר העמק

ציון	תיאור	פרמטר
0	תבנית בנייה ריכוזית ואחידה. מבני מגורים אחידים וזהים בכל שכונת מגורים. בשכונות החדשות – מבנה חיצוני זהה בשכונות שונות.	אחידות מבני המגורים
1	לא ניתן לבחור את דגם בית המגורים, ניתן לבצע שינויים מוגבלים במבנה הפנימי.	אפשרות לבחירת דגם מגורים ולשינויים בעיצוב החיצוני והפנימי
2	2.5 יחידות דיור לדונם נטו בשכונות החדשות.	צפיפות
2	2 דירות בבית מגורים דו משפחתי צמוד קרקע.	מס' יחידות דיור במבנה
2	קיימת הגדרה של דירת סטנדרט על פי שטח, מס' חדרים ומס' חדרי שירותים. המטרה היא להביא את כל דירות המגורים לסטנדרט זה, אם על ידי שיפוץ ואם על ידי בנייה חדשה.	מגוון דירות בגדלים שונים
1	הקטנת מרווחי השטחים הפתוחים בין בנייני המגורים, כתוצאה מהקטנת קווי הבנין והגדלת התכסית. בבנייה חדשה איסור על קיטוע המרחב הפתוח בגדרות.	יחס בין שטח בנוי לפתוח
2	מגרשים פרטיים מוגדרים על ידי צמחיה וגידור כך שנוצר שטח ללא אפשרות מעבר דרכו. המדרכות מרוחקות ממבני המגורים ומחלקות את השטח הפתוח שבין במבנים לשני שטחים פרטיים נרחבים בחזית הבית, ללא שטח ציבורי.	יחס בין שטח ציבורי לפרטי
1	איסור על הקמת גדרות חיות בשולי המדשאות, כדי לשמור על פתיחות ומבטים חופשיים החל משנת 2004.	נוי וגינון
1	הסתמכות על נגישות ממונעת (רכב חשמלי, קטנוע, קלנוע, רכב פרטי) המביאה להרחקת השכונות החדשות מהמרכז. תנועת כלי רכב בשבילי הקיבוץ בתוך אזור המגורים.	נגישות
1	מיקום מגרש חניה מרכזי במרכז הקיבוץ בסמוך למבני הציבור ומיקום מגרשי חניה קטנים בהיקף השכונות החדשות. בפועל חניה גם בתוך השכונות החדשות.	חניה
1	מערך המגורים מתבסס על מעבר לדירת קבע כיעד סופי. חברים ותיקים שעברו לדירת קבע בעבר זכאים (במגבלות מסוימות) לדירה חדשה.	מעבר לדירת קבע
1	מתוכנן איחוד דירות במבנים הישנים במרכז.	התחדשות
0	אין.	חריגות בנייה
0	אין.	פרצלציה
1	מימון מרבית עלות הבנייה על ידי הקיבוץ. מימון סטנדרט בנייה בסיסי שכל חריגה ממנו נעשית במימון החבר. ניתן לממן את מלוא עלות הבנייה ללא תוספת פרטית.	מימון הבנייה
1	תכנון אחיד של בתי המגורים החדשים על ידי הקיבוץ בעזרת משרד אדריכלים פנימי.	תהליך התכנון

לוח 4: השוואת מאפייני התכנון המרחבי לסגנון הבנייה הוותיק – קיבוץ אייל

ציון	תיאור	פרמטר
2	מבני המגורים בשכונה אינם זהים. בשכונות הוותיקות והחדשות – שינוי מבני בנפחי הבנייה, בגובה ובמספר הקומות. בבנייה משנת 2011 ואילך מבנה חיצוני זהה.	אחידות מבני המגורים
2	בבנייה שבוצעה בשנים 2000-2010, ניתן היה לבנות באופן חופשי. החל משנת 2011 קיימים שלושה דגמים שניתן לבחור מתוכם. ניתן לבצע שינויים במבנה הפנימי.	אפשרות לבחירת דגם מגורים ולשינויים בעיצוב החיצוני והפנימי
1	3 יחידות דיור לדונם נטו בשכונות החדשות.	צפיפות
2	2 דירות בבית מגורים דו משפחתי צמוד קרקע.	מס' יח"ד במבנה
1	בנייה של דירות בגודל בינוני של כ-100-120 מ"ר, הנובעת מכך שהבנייה כולה היא במימון עצמי של החבר, והקיבוץ מאפשר בנייה בשלבים.	מגוון דירות בגדלים שונים
2	הקטנת מרווחי השטחים הפתוחים בין בנייני המגורים, כתוצאה מהקטנת קווי הבנין והגדלת תכסית המבנים. קיטוע המרחב הפתוח בגדרות.	יחס בין שטח בנוי לפתוח
2	מגרשים פרטיים מוגדרים על ידי צמחיה וגידור כך שנוצר שטח ללא אפשרות מעבר דרכו. המדרכות מרוחקות ממבני המגורים ומחלקות את השטח הפתוח שבין במבנים לשני שטחים פרטיים נרחבים בחזית הבית, ללא שטח ציבורי.	יחס בין שטח ציבורי לפרטי
2	הצמחיה מרוחקת ממבני המגורים וסמוכה למדרכה. כך מוגדר שטח קרקע פרטי נרחב יחסית בין הדירה למדרכה, ללא שטח ציבורי.	נוי וגינון
2	הבנייה החדשה מאופיינת בהיעדר תשתית מדרכות ובנגישות מוכוונת רכב עד לפתח בית מגורים.	נגישות
2	חניה פרטית צמודה לכל בית מגורים נוסף על מגרש חניה במרכז הקיבוץ וחניה לאורך הכבישים החוצים את הקיבוץ.	חניה
2	מערך המגורים מתבסס על מעבר לדירת קבע כיעד סופי. חברים ותיקים שעברו לדירת קבע בעבר אינם זכאים לדירה חדשה אלא לשיפוץ של דירת מגוריהם.	מעבר לדירת קבע
1	בוצע איחוד דירות במבנים הישנים במרכז.	התחדשות
1	בבנייה שבוצעה היום בשנים 2004-2010, לא הוגדר סטנדרט בנייה, כך שלא היה ממה לחרוג.	חריגות בנייה
2	חלוקה למגרשים בתכנון ובפעול.	פרצלציה
2	מימון כל עלות הבנייה על ידי משק הבית, כולל עלויות פיתוח השטח. הקיבוץ משמש כערב מול הבנק למשכנתא חיצונית.	מימון הבנייה
2	בשנים 2004-2010 תכנון פרטי על ידי כל משק בית. החל משנת 2011 תכנון אחיד של בתי המגורים החדשים ע"י הקיבוץ בעזרת משרד אדריכלים חיצוני.	תהליך התכנון

לוח 5 מציג את סיכום השוואת מאפייני התכנון המרחבי ביחס לסגנון הבנייה הוותיק בקיבוצים שנסקרו. ההערכות רוכזו בטבלה המשווה בין הממצאים שעלו בבחינת ארבעת הקיבוצים השונים.

לוח 5: השוואה של מאפייני התכנון המרחבי ביחס לסגנון הבנייה הוותיק בקיבוצים השונים⁴

קיבוץ אייל	קיבוץ נען	קיבוץ רמת יוחנן	קיבוץ משמר העמק	פרמטר
2	1	2	0	אחידות מבני המגורים
2	1	2	1	אפשרות לבחירת דגם מגורים ולשינויים בעיצוב חיצוני ופנימי
1	2	2	2	צפיפות בשכונות החדשות
2	2	2	2	מס' יחידות דיור במבנה
1	2	2	2	מגוון דירות בגדלים שונים
2	2	2	1	יחס בין שטח בנוי לפתוח
2	2	2	2	יחס בין שטח ציבורי לפרטי
2	2	2	1	נוי וגינון
2	1	1	1	נגישות
2	1	1	1	חניה
2	2	1	1	מעבר לדירת קבע
1	1	2	1	התחדשות
1	1	1	0	חריגות בנייה
2	2	1	0	פרצלציה
2	2	1	1	מימון הבנייה
2	1	1	1	תהליך התכנון
28	25	24	17	סיכום

השוואת מאפייני התכנון המרחבי ביחס לסגנון הבנייה הוותיק בקיבוצים השונים מצביעה על הבדלים בין הקיבוצים שנסקרו:

- בקיבוץ אייל נמצא השינוי הגדול ביותר של מאפייני הבנייה ביחס לסגנון הוותיק (ציון – 28).
- בקיבוץ משמר העמק נמצא השינוי הקטן ביותר של מאפייני הבנייה ביחס לסגנון הוותיק (ציון – 17).
- בקיבוץ רמת יוחנן ובקיבוץ נען נמצא שינוי בינוני של מאפייני הבנייה ביחס לסגנון הוותיק, במידה רבה יותר מאשר במשמר העמק ובמידה פחותה מאשר באייל (ציון – 24 ו-25 בהתאמה).

⁴ 0 – זהה לסגנון הוותיק; 1 – שונה מהסגנון הוותיק במידה בינונית; 2 – שונה מהסגנון הוותיק במידה רבה; טווח הציונים הנו 0-32.

קיבוץ אייל קיבל את הציון הגבוה ביותר בשל צירופם של מספר גורמים :

- הבנייה החדשה שבוצעה בין השנים 2004-2010 לא הייתה בנייה מרוכזת ולא הייתה נתונה למגבלות ולהנחיות כלשהן מטעם הקיבוץ. יש לציין שתמונה זו שונה מאד בבנייה החדשה המבוצעת משנת 2011 ואילך.
- בקיבוץ בוצע שיוך נכסים ופרצלציה.
- בקיבוץ אייל מוקצית, כמדיניות, חניה פרטית צמודה לכל בית מגורים.
- שכונות המגורים שנבנו בשנים האחרונות אינן כוללות מדרכות להולכי רגל. בתי המגורים פרוסים בגריד פשוט היוצר תבנית של רחוב, ובו מבני מגורים משני צידי הכביש.
- מימון הבנייה נעשה כולו על חשבון החבר.

קיבוץ משמר העמק קיבל את הציון הנמוך ביותר בשל צירופם של מספר גורמים :

- הבנייה החדשה מבוצעת במרוכז על ידי הקיבוץ וכפופה למגבלות והנחיות רבות. חופש הבחירה של החברים ביחס לעיצוב החיצוני והפנימי של הבית נמוך מאד בהשוואה לקיבוצים האחרים.
- בקיבוץ לא בוצעה פרצלציה.
- נעשה ניסיון לשמור על מדשאות פתוחות בסמוך למבני המגורים ולמנוע כניסת רכב אל תוך אזור המגורים.
- מימון הבנייה נעשה כולו על חשבון הקיבוץ.

הקיבוצים רמת יוחנן ונען קבלו ציון בינוני-גבוה בשל צירופם של מספר גורמים :

- הבנייה החדשה מבוצעת במרוכז על ידי הקיבוץ וכפופה למגבלות והנחיות רבות. עם זאת יש לדיירי חופש בחירה ביחס לעיצוב החיצוני והפנימי של הבית (ברמת יוחנן חופש הבחירה רב מאשר בנען).
- בקיבוץ נען בוצעה פרצלציה ומקודם מהלך לשיוך נכסים. בקיבוץ רמת יוחנן קיים ביטוי לפרצלציה בשטח למרות שלא מקודם בקיבוץ מהלך לשיוך נכסים.
- השטחים הפתוחים בסמוך למבני המגורים מצטמצמים ומגודרים.
- כניסת רכב לאזור המגורים מוגבלת (ברמת יוחנן במידה רבה יותר מאשר בנען).

בכל הקיבוצים ניתן להצביע גם על קיומם של מאפיינים דומים. בכל הקיבוצים ניתן להבחין בהפרטת המרחב הקיבוצי המשותף המתבטאת בפרגמנטציה של המרחב הציבורי וביצירתו של מרחב פרטי לכל משק בית. המרחב הפרטי נוצר באמצעים אדריכליים מגוונים כגון הפרשי מפלסים בין מגרשי מגורים צמודים, גידור מסוגים שונים והדגשת מאפיינים אדריכליים קישוטיים בעיצוב החיצוני של בית המגורים, שהופך כך מרקע לחזית. אמצעים נוספים להגדרת שטחים פרטיים הם יצירת שבילים פרטיים נפרדים המובילים לבית, הרחקת המדרכות מן המבנים באופן המגדיל את המדשאה הפרטית ומקטין את המדשאה הציבורית המשותפת ונטיעת צמחיה בסמוך למדרכה במקום בסמוך למבנים, באופן שחוסם את המבט אל השטח הפרטי.

מאפייני התכנון האדריכלי בבנייה החדשה

בכל קיבוץ נבחנו בצורה יסודית ומעמיקה חמש דירות מגורים, חלקן משופצות וחלקן חדשות. דירות אלו נבחרו לאחר סיור מקדים בתוך הקיבוץ, בליווי מרכז ועדת השיכון בקיבוץ. הסיור כלל בחינה התרשמותית חיצונית של מאפייני הדירה, שנועדה לברור מתוך כלל הדירות את אלה השונות במאפייניהן. מרכז הוועדה סיפק את המידע לגבי גיל הדיירים, מספר שנות חייהם בקיבוץ ומועד הבנייה. יש לציין כי ניתוח המבנה האדריכלי של דירת המגורים התבסס לא רק על הבחינה היסודית של חמש דירות המגורים,⁵ אלא כלל גם בחינה כללית של מאפייני דירות המגורים בכל קיבוץ, על מנת לקבל תמונה רחבה ומייצגת יותר של הבנייה הפרטית למגורים בקיבוץ. בחינת המאפיינים הכוללת נערכה באמצעות בחינת תכניות מדידה, בחינת תכניות אדריכליות טיפוסיות, צילומי חוץ של דירות נוספות, בחינת תקנוני הבנייה והשיכון בקיבוצים וראיונות עם מרכזי ועדת השיכון בכל קיבוץ.

כל הדירות נבנו או שופצו משנת 2004 ואילך. דירות המגורים נבחנו ביחס לסטנדרט הבנייה המוגדר בקיבוץ. בכל דירת מגורים נבחנו שטח הדירה וחומרי הבנייה והגמר ביחס למותר בקיבוץ. בהתאם לבחינת הפרמטרים האדריכליים של דירות המגורים ביחס לסגנון הבנייה הוותיק, כל דירה הוגדרה כבעלת מאפיינים ותיקים או חדשים.

מן הממצאים עולה כי בכל הקיבוצים ניתן לאפיין את מרבית דירות המגורים כבעלות מאפיינים חדשים. התכנון האדריכלי בכל הקיבוצים מתאפיין בטיפוסי מבנים המגדילים את מידת הפרטיות באמצעות הפרדה מבנית בין יחידות דיור צמודות. בכל הקיבוצים נמצאה השקעה גדולה בעיצוב פנים הבית המתבטאת, בין היתר, בתוספת אלמנטים קישוטיים נטולי תפקיד פונקציונלי, דוגמת נישות, קשתות, קירות קטומים וחיפויים מסוגים שונים.

לוח 6 מציג את נתוני הרקע של דירות המגורים שנבחנו בחינה יסודית בכל קיבוץ. ניתן לראות כי בקיבוץ רמת יוחנן נמצא המספר הגדול ביותר של דירות מגורים בעלי מאפיינים חדשים והמספר בגדול ביותר של דירות מגורים העולות על סטנדרט הבנייה המוגדר בקיבוץ:

- בקיבוץ רמת יוחנן שטחן של מרבית הדירות שנבחנו (3 מתוך 5) עולה על שטח הדירה המותר לבנייה בקיבוץ. בכל דירות המגורים נעשה שימוש בחומרי בנייה העולים על אלו שבמפרט הקיבוץ. כל הדירות הוגדרו כבעלות מאפיינים חדשים (ציון גבוה מ-10).
- בקיבוץ אייל שטחן של 2 מתוך 5 דירות שנבחנו עולה על שטח הדירה המותר לבנייה בקיבוץ. בכל דירות המגורים נעשה שימוש בחומרי בנייה העולים על אלו שבמפרט הקיבוץ. מרבית הדירות הוגדרו כבעלות מאפיינים חדשים (4 מתוך 5).
- בקיבוצים נען ומשמר העמק שטחן של מרבית הדירות שנבחנו אינו עולה על שטח הדירה המותר לבנייה בקיבוץ (4 מתוך 5). במרבית דירות המגורים (4 מתוך 5) נעשה שימוש בחומרי בנייה העולים על אלו שבמפרט הקיבוץ. מרבית הדירות הוגדרו כבעלות מאפיינים חדשים (4 מתוך 5).

⁵ הבחינה היסודית כללה ביקור בדירת המגורים, ניתוח המאפיינים הפיזיים של הדירה וראיון עם החברים המתגוררים בה.

לוח 6: דירות המגורים שנבחנו בחינה יסודית בכל קיבוץ

קיבוץ אייל	קיבוץ נען	קיבוץ רמת יוחנן	קיבוץ משמר העמק	
5	5	5	5	מספר הדירות שנבחנו בחינה יסודית
3	3	2	3	מספר דירות חדשות
2	2	3	2	מספר דירות משופצות
2	1	3	1	מספר הדירות ששטחן עולה על הסטנדרט המוגדר בקיבוץ
5	4	5	4	מספר הדירות בהן נעשה שימוש בחומרי בנייה מעבר לסטנדרט המוגדר בקיבוץ
1	1	0	1	מספר הדירות בעלות מאפיינים ותיקים (ציון נמוך/שווה ל-10)
4	4	5	4	מספר הדירות בעלות מאפיינים חדשים (ציון גבוה מ-10)

הממצאים המלאים של בחינת מאפייני התכנון האדריכלי של הקיבוצים שנחקרו מפורטים בנספח 1. הטבלאות להלן מציגות את עיקרי הממצאים שעלו בכל קיבוץ בנפרד, תוך בחינת מידת השינוי שלהם ביחס לסגנון הבנייה הקיבוצי הוותיק. בכל קיבוץ בוצעה בחינה כללית של מאפייני דירות המגורים לאור הפרמטרים שצוינו לעיל. עבור כל קיבוץ נבנתה טבלה שבה דורגו הפרמטרים לפי מידת השינוי שלהם ביחס לסגנון הבנייה הוותיק, בשלוש רמות, וגובשו להערכה של מידת השינוי של מאפייני התכנון האדריכלי בקיבוץ ביחס לעבר.⁶

⁶ 0 – זהה לסגנון הוותיק; 1 – שונה מהסגנון הוותיק במידה בינונית; 2 – שונה מהסגנון הוותיק במידה רבה; טווח הציונים הנו 0-32, ציונים נומינליים.

לוח 7: השוואת מאפייני התכנון האדריכלי לסגנון הבנייה הוותיק, בחינה כוללת, קיבוץ רמת יוחנן

פרמטר	תיאור	ציון
שטח הדירה במ"ר	170-200 מ"ר, שטח מכסימלי מותר לבנייה – 170 מ"ר	2
מס' קומות	שתי קומות	1
מיקום ומס' הכניסות למבנה	כניסות סמוכות זו לזו	1
מבנה פנימי	הדירה כוללת סלון, 4 חדרי שינה, חדר עבודה/ חדר אורחים, שני חדרי אמבטיה, 3 חדרי שירותים (אחד מהם מיועד לאורחים). חדר השינה של ההורים מוגדר כיחידה נפרדת, הכוללת חדר ארונות וחדר אמבטיה. המטבח פתוח אל הסלון ומשמש גם הוא כמוקד של השקעה ורושם.	2
חללים שאינם בשימוש	ממדיהם הגדולים של הבתים יוצרים חללים רבים שאינם בשימוש כדוגמת מרפסות וחדרי שינה בקומה העליונה.	2
עיצוב גינה/ חצר	הגינה הפרטית מאופיינת במשטחי דשא וגודלה נרחב יחסית. הגינה מופרדת מן השטח הציבורי על ידי גדר או צמחיה החוסמת את המבטים לתוכה.	2
מבנה שלד ייחודי	מבנה שלד קופסתי ריבועי פשוט ללא דירוג בין חלקי הבית. בחלק מהמבנים נבנו "קוקיות" בגג.	2
חיפוי חיצוני	גוונים בהירים בלבד	1
חומרי בנייה וגמר	נקבע מפרט בנייה על ידי הקיבוץ. שימוש בחומרי בנייה הכלולים במפרט זה ממומן על ידי הקיבוץ, אולם ניתן לבחור חומרי בנייה וגמר יקרים יותר.	2
דלת כניסה	בית המגורים כולל כמעט תמיד דלת כניסה דקורטיבית. דלת הכניסה היא אחד הפרטים בהם נבדלים הבתים אלו מאלה.	1
עיצוב ותכנון אישי	בית המגורים מאופיין בעיצוב פנימי ייחודי ואישי של חלל הדירה.	1
קשר לדירה הסמוכה	בחלק מהמקרים הפרדה בקירות בין הדירות הסמוכות. במקרים אחרים ללא חציצה. התכנון מאפשר הפרדה בסיסית בלבד.	2

לוח 8: השוואת מאפייני התכנון האדריכלי לסגנון הבנייה הוותיק, בחינה כוללת, קיבוץ נען

פרמטר	תיאור	ציון
שטח הדירה במ"ר	160 מ"ר, שטח מרבי מותר לבנייה – 160 מ"ר	1
מס' קומות	שתי קומות	1
מיקום ומס' הכניסות למבנה	כניסות סמוכות זו לזו	1
מבנה פנימי	הדירה כוללת סלון, 4 חדרי שינה, חדר עבודה/ חדר אורחים, שני חדרי אמבטיה, 3 חדרי שירותים (אחד מהם מיועד לאורחים). חדר השינה של ההורים מוגדר כיחידה נפרדת, הכוללת חדר ארונות וחדר אמבטיה. המטבח פתוח אל הסלון ומשמש גם הוא כמוקד של השקעה ורושם.	1
חללים שאינם בשימוש	ממדיהם הגדולים של הבתים בשילוב עם גילם הצעיר של משקי הבית יוצרים חללים רבים שאינם בשימוש בעיקר בקומה העליונה.	2
עיצוב גינה/ חצר	הגינה הפרטית מאופיינת במשטחי דשא וגודלה נרחב יחסית. הגינה מופרדת מן השטח הציבורי על ידי גדר או צמחיה החוסמת את המבטים לתוכה.	1
מבנה שלד ייחודי	מבנה שלד קופסתי מחולק למספר נפחים.	1
חיפוי חיצוני	גוונים בהירים בלבד.	1
חומרי בנייה וגמר	הבנייה החדשה מבוצעת באופן מרוכז על ידי הקיבוץ, וכוללת חומרי גמר בסיסיים. החברים מחויבים בעלויות הבנייה. הדיירים רשאים לבחור חומרי בנייה וגמר שונים מאלו המסופקים על ידי הקיבוץ, ועושים זאת בהתאם ליכולתם הכלכלית.	1
דלת כניסה	בית המגורים כולל כמעט תמיד דלת כניסה דקורטיבית. דלת הכניסה היא אחד הפרטים בהם נבדלים הבתים אלו מאלה.	1
עיצוב ותכנון אישי	בית המגורים מאופיין בעיצוב פנימי ייחודי ואישי של חלל הדירה.	2
קשר לדירה הסמוכה	התכנון מאפשר הפרדה באמצעות הרחקת הכניסות והסטת הדירות	1

לוח 9: השוואת מאפייני התכנון האדריכלי לסגנון הבנייה הוותיק בחינה כוללת, קיבוץ משמר העמק

פרמטר	תיאור	ציון
שטח הדירה במ"ר	140-180 מ"ר, שטח מרבי מותר לבנייה – 140 מ"ר	1
מס' קומות	1-2 קומות	1
מיקום ומס' הכניסות למבנה	ממוקמות בשני הצדדים המנוגדים של המבנה ואינן פונות למדרכה הציבורית. הכניסות נסתרות מן העוברים ושבים כך שלדיירים פרטיות גדולה יותר.	2
מבנה פנימי	הדירה כוללת סלון, 3 חדרי שינה, חדר עבודה/ חדר אורחים, שני חדרי אמבטיה, 3 חדרי שירותים (אחד מהם מיועד לאורחים). חדר השינה של ההורים מוגדר כיחידה נפרדת, הכוללת חדר אמבטיה. המטבח פתוח אל הסלון ומשמש גם הוא כמוקד של השקעה ורושם.	1
חללים שאינם בשימוש	העובדה שחברים ותיקים יכולים לבחור בבית מגורים בן 3 חדרים בקומה אחת מצמצמת קיומם של חללים שאינם בשימוש.	1
עיצוב גינה/ חצר	הגינה הפרטית מאופיינת במשטחי דשא וגודלה נרחב יחסית. הגינה מופרדת מן השטח הציבורי על ידי גדר או צמחיה החוסמת את המבטים לתוכה.	2
מבנה שלד ייחודי	מבנה שלד קופסתי ריבועי פשוט ללא דירוג בין חלקי הבית. קורות בטון חיצוניות משוות לבית המגורים מראה של מסה בנויה גדולה יותר משטחה האמיתית.	1
חיפוי חיצוני	מוגבל לצבע לבן בלבד.	0
חומרי בנייה וגמר	נקבע מפרט בנייה על ידי הקיבוץ. שימוש בחומרי בנייה הכלולים במפרט זה ממומן על ידי הקיבוץ, אולם ניתן לבחור חומרי בנייה וגמר יקרים יותר.	1
דלת כניסה	בית המגורים כולל כמעט תמיד דלת כניסה דקורטיבית. דלת הכניסה היא אחד הפרטים בהם נבדלים הבתים אלו מאלה.	1
עיצוב ותכנון אישי	ניתן לשנות את החלוקה הפנימית של בית המגורים באופן מוגבל מאד. בית המגורים מאופיין בעיצוב פנימי ייחודי ואישי של חלל הדירה.	1
קשר לדירה הסמוכה	הפרדה מבנית גדולה המושגת באמצעות מיקום מחסנים בנויים בין המרפסות האחוריות.	2

לוח 10: השוואת מאפייני התכנון האדריכלי לסגנון הבנייה הוותיק, בחינה כוללת, קיבוץ אייל

פרמטר	תיאור	ציון
שטח הדירה במ"ר	120-190 מ"ר, שטח מרבי מותר לבנייה – 160 מ"ר	1
מס' קומות	2-1 קומות	1
מיקום ומס' הכניסות למבנה	כניסות סמוכות זו לזו.	1
מבנה פנימי	הדירה כוללת סלון, 4 חדרי שינה, חדר עבודה/ חדר אורחים, שני חדרי אמבטיה, 3 חדרי שירותים (אחד מהם מיועד לאורחים). חדר השינה של ההורים מוגדר כיחידה נפרדת, הכוללת חדר ארונות וחדר אמבטיה. המטבח פתוח אל הסלון ומשמש גם הוא כמוקד של השקעה ורושם.	2
חללים שאינם בשימוש	האפשרות לבנייה בשלבים בשילוב עם גילם הצעיר של משקי הבית מצמצמת קיומם של חללים שאינם בשימוש.	1
עיצוב גינה/ חצר	הגינה הפרטית מאופיינת במשטחי דשא וגודלה נרחבת יחסית. הגינה מופרדת מן השטח הציבורי על ידי גדר או צמחיה החוסמת את המבטים לתוכה.	1
מבנה שלד ייחודי	מבנה שלד קופסתי מחולק למספר נפחים.	2
חיפוי חיצוני	בשנים 2002-2010 לא היו הגבלות על צבע החיפוי החיצוני, והבנייה מתאפיינת בשלל גוונים. החל משנת 2011 מוגדרים 4 גווני טיח צבעוני.	2
חומרי בנייה וגמר	בין השנים 2002-2010 כל משק בית בחר חומרי הבנייה והגמר באופן עצמאי, בהתאם לרצונו וליכולתו הכלכלית. החל משנת 2011 הבנייה מבוצעת באופן מרוכז על ידי הקיבוץ, וכוללת חומרי גמר בסיסיים. החברים מחויבים בעלויות הבנייה ורשאים לבחור חומרי בנייה וגמר שונים בהתאם ליכולתם הכלכלית.	2
דלת כניסה	בית המגורים כולל כמעט תמיד דלת כניסה דקורטיבית. דלת הכניסה היא אחד הפרטים בהם נבדלים הבתים אלו מאלה.	1
עיצוב ותכנון אישי	בית המגורים מאופיין בעיצוב פנימי ייחודי ואישי של חלל הדירה.	2
קשר לדירה הסמוכה	התכנון מאפשר הפרדה באמצעות הרחקת הכניסות והסטת הדירות. בחלק מהמקרים הפרדה בקירות בין הדירות הסמוכות. במקרים אחרים ללא חציצה.	1

בהמשך לבחינה הכללית של מאפייני דירות המגורים בקיבוץ, שתמציתה מוצגת בטבלאות לעיל, בוצעה בחינה מפורטת בחמש דירות מגורים בכל קיבוץ, שכללה גם ביקור בדירה וריאיון עם החברים הגרים בה. לוח 11 מציג את סיכום השוואת מאפייני התכנון האדריכלי ביחס לסגנון הבנייה הוותיק בקיבוצים שנסקרו, בהסתמך על הבחינה היסודית שנערכה בחמש דירות מגורים בכל קיבוץ ועל הבחינה הכללית של מאפייני דירות המגורים בקיבוץ. ההערכות רוכזו בטבלה משווה נפרדת עבור כל קיבוץ, שבה דורגו הפרמטרים לפי מידת השינוי שלהם ביחס לסגנון הבנייה הוותיק, בשלוש רמות (0 – זהה לסגנון הוותיק; 1 – שונה מהסגנון הוותיק במידה בינונית; 2 – שונה מהסגנון הוותיק במידה רבה). טבלאות אלו מוצגות בנספח מס' 1. עבור כל פרמטר חושב ציון ממוצע בהתאם לציונים שנקבעו לכל הדירות. הציונים הממוצעים רוכזו בטבלה משווה של

כלל הקיבוצים שנבחנו במחקר, וגובשו להערכה של מידת השינוי של מאפייני התכנון המרחבי בקיבוץ ביחס לעבר.

לוח 11: השוואה של מאפייני התכנון האדריכלי ביחס לסגנון הבנייה הוותיק בקיבוצים השונים⁷

קיבוץ אייל	קיבוץ נען	קיבוץ רמת יוחנן	קיבוץ משמר העמק	פרמטר
1.3	1	1.7	1	שטח הדירה במ"ר
0.7	0.8	1	0.5	מס' קומות
1.2	1.2	1	1.7	מיקום ומס' הכניסות למבנה
1.7	1.3	1.7	1.2	מבנה שלד ייחודי
1.7	1.3	1.8	1.3	מבנה פנימי
1.2	1.5	1.5	1.2	חללים שאינם בשימוש
1.2	1.3	1.7	1.7	עיצוב גינה/ חצר
1.7	1	1	0	חיפוי חיפוי
1.7	1.3	1.7	0.8	חומרי בנייה וגמר
1	1	1	1	דלת כניסה
1.8	1.8	2	1	עיצוב ותכנון אישי
1.3	1.2	1.5	1.7	קשר לדירה הסמוכה
16.3	14.8	17.5	13	סיכום

השוואת מאפייני התכנון האדריכלי ביחס לסגנון הבנייה הוותיק בקיבוצים השונים מצביעה על שינוי ניכר של סגנון הבנייה ביחס לאדריכלות הקיבוצית הוותיקה בכל הקיבוצים. ההבדלים בין הקיבוצים שנסקרו הנם קטנים למדי:

- בקיבוצים רמת יוחנן ואייל מאפייני הבנייה שונים במידה רבה מהסגנון הוותיק, ביחס לקיבוצים האחרים (ציונים – 17.5 ו-16.3 בהתאמה).
- בקיבוץ נען מאפייני הבנייה שונים במידה בינונית מהסגנון הוותיק, ביחס לקיבוצים האחרים (ציון – 14.8).
- בקיבוץ משמר העמק מאפייני הבנייה שונים במידה מועטה מהסגנון הוותיק, ביחס לקיבוצים האחרים (ציון – 13).

⁷ 0 – זהה לסגנון הוותיק; 1 – שונה מהסגנון הוותיק במידה בינונית; 2 – שונה מהסגנון הוותיק במידה רבה.

הקיבוצים רמת יוחנן, נען ואייל קיבלו את הציון הגבוה ביותר בשל צירופם של מספר גורמים :

- שטח הדירה בקיבוצים אלו גדול יחסית, וחלק מהדירות גדולות מ-160 מ"ר (השטח המוגדר על ידי מינהל מקרקעי ישראל [ממ"י], החלטה 979 משנת 2003). בקיבוצים אלו נמצאו דירות רבות החורגות משטח הדירה המוגדר על ידי הקיבוץ.
- לבתי המגורים נוכחות בולטת בשטח והם אינם משתלבים בסביבתם.
- העיצוב הפנימי והחיצוני (במידה פחותה) של בית המגורים נתונים לבחירת החבר. כמעט בכל הדירות נעשה שימוש בחומרי בנייה וגמר העולים באיכותם על המוגדר במפרט הקיבוץ. עיצוב הפנים של חלל המגורים ושל המטבח מושקע וכולל אלמנטים בעלי נוכחות כדוגמת קירות מחופי אבן, חלל כפול, תקרת עץ, גופי תאורה גדולים, "אי" במטבח, קולטי אדים ועוד.
- תכנון בית המגורים ועיצוב החצר מאפשרים מידה רבה של פרטיות לדיירים באמצעות הפרדת הכניסות ויצירת מחיצות בין שטחי החצרות האחוריות ובין שטח החצר הפרטי לשטח הציבורי.
- בדומה לעבר, שטח הדירה ומס' הקומות אינם מותאמים לצורכי הדיירים השונים. הואיל ושטח הרצפה של הדירות שנבנו לאחר שנת 2000 גדול ביחס לשטח הרצפה של הדירות שנבנו באמצע שנות ה-80, בתי המגורים החדשים כוללים חללים רבים שאינם בשימוש. ברמת יוחנן, השיתופי, הקיבוץ מממן בניית דירה בשטח 170 מ"ר, וזהו שטחה המינימלי של הדירה. בנען, המתחדש, מרבית עלות הבנייה ממומנת על ידי החבר אולם לא קיימת אפשרות לבנייה בשלבים, ושטחה המינימלי של הדירה הנו 160 מ"ר.
- קיבוץ נען קיבל ציון נמוך יותר בהשוואה לרמת יוחנן ולאייל מאחר שקיימות בו מגבלות רבות יותר על שינויים בעיצוב החיצוני והפנימי, המביאים לחזות אחידה יותר של מבני המגורים. כמו כן, קיימת הפרדה מועטה בין יחידות דיור סמוכות. מלבד זאת, העובדה שמרבית הדירות מאוכלסות על ידי משפחות צעירות מגבילה את יכולתן הכלכלית להשקיע בעיצוב הדירה.

קיבוץ משמר העמק קיבל את הציון הנמוך ביותר בשל צירופם של מספר גורמים :

- שטח הדירה קטן יחסית לקיבוצים האחרים. סטנדרט הבנייה המוגדר הנו 140 מ"ר לדירה.
- חופש הבחירה של הדיירים ביחס לעיצוב הפנימי של הבית קטן מאד בהשוואה לקיבוצים האחרים. עיצוב הפנים של מרבית הדירות צנוע ופונקציונלי.
- יחד עם זאת, יש לציין כי רמת הפרטיות במשמר העמק גבוהה ביחס לקיבוצים האחרים כתוצאה מהפרדת הכניסות והסתרתן מהמדרכות הציבוריות ומיקום מחסנים בנויים כאמצעי לחציצה בין יחידות דיור צמודות.

ניתוח הראיונות עם חברי הקיבוצים השונים

במסגרת תהליך ניתוח הראיונות זוהו חמש קטגוריות שמתייחסות לבית המגורים ולשינויים החלים בחיי הקיבוץ בהקשר לשינוי ברמת המגורים. להלן פירוט הקטגוריות שנמצאו וציטוטים נבחרים מדברי המרואיינים המציגים את העמדות השונות שהובעו ביחס לקטגוריות אלו:

מטרות ויעדים בבניית בית המגורים – רצונות ושאיופות שהביעו המרואיינים מבניית ביתם

בציון המטרות והיעדים שהשפיעו על התכנון בולט הרצון במקום נרחב שיכיל את כל בני המשפחה ובמרחב לצורך קיום פעילויות משפחתיות, כגון ארוחות משותפות ואירוח, לצד שאיפה למרחב אישי בו ניתן יהיה לממש צרכים פרטיים דוגמת תחביבים ועבודה. רוב המרואיינים ציינו חדר לכל ילד, מקום לארח את כל המשפחה לארוחה וחדר אירוח לבנים המתגוררים מחוץ לקיבוץ. רבים השתמשו במונחים דוגמת מרחב אישי, מרחב משפחתי, "ספייס". כך למשל מציינת איילה את רצונה ב"מרחבים ראויים לחיים נורמליים ולאירוח אנשים ומשפחה, שאצלנו היא משפחה גדולה. חדר לכל ילד, חדר משפחה בנפרד מהסלון וחדר עבודה גדול". תרצה מספרת ש"רצינו חדרי עבודה וחדרי אירוח וסלון גדול שאפשר לארח בו הרבה אנשים. החלום שלי הוא לעשות פסח עם כל המשפחה".

לבד מן השאיפה למרחב משפחתי הביעו חלק מהמרואיינים שאיפה למרחב אישי, בו ניתן יהיה לממש צרכים פרטיים דוגמת תחביבים ועבודה. הדס סיפרה כי "אני ידעתי בדיוק מה אני רוצה. אני מצוירת וידעתי שאני רוצה גלריה שאוכל לצייר בה שתהיה בתוך הבית אבל נפרדת".

מטרה נוספת שהציגו חלק מהמרואיינים הייתה התאמת התכנון לצרכים האישיים והמשפחתיים, העשויים להשתנות בעתיד. כך למשל מציינת שרית כי "רציתי ממ"ד לנכד וחדר לפיליפינית". אביבה סיפרה כי "הנושא של ההורים שלי היה מאד משמעותי – איך עושים יחידה נפרדת עצמאית שלא תיקח נתח גדול מהבית. הנושא של המקלחת שכיסא גלגלים יוכל להיכנס למקלחת". חלק מבתי המגורים תוכננו בצורה שתאפשר הקמת יחידת מגורים נפרדת בעתיד שתשמש ילדים לכשיתבגרו. זוהר ר' מספר כי "יצרנו דירה למטה ודירה נפרדת למעלה בגלל אי הוודאות, שלא ידענו מה יהיה עם הילדים, מי יגור איתנו ומתי. הקומה למעלה יכולה להיות דירת אירוח. בעתיד נשכיר אותה או ניתן לילדים". נועה סיפרה בדומה לכך כי "הייתה חשיבה לטווח ארוך שאולי משהו מהילדים יוכל לגור למעלה עם משפחה קטנה ואנחנו בחיי היומיום נוכל לגור למטה במפלס אחד. בעתיד נוכל לבנות מדרגות מבחוץ לקומה השנייה ואת פינת המחשב להפוך למטבחון. הכנו כבר אינסטלציה בקיר".

לבסוף, הרצון בפרטיות מהווה גורם כבד משקל המשפיע על תכנון בית המגורים. חלק מהמרואיינים מוטרדים מהיעדר הפרטיות בשכונות החדשות בשל קרבת הבתים האחד למשנהו וציינו את המאמצים שעשו בעת תכנון בית המגורים על מנת לצמצם את המגע עם שכניהם. "יש תפיסה רומנטית של הקיבוץ שהכל פתוח ויש דשא וכולם רואים, אבל זה כבר מזמן לא ככה. מזמן יש הסתגרות של המשפחה, גם בבנייה וגם בנוי. יש נטייה בקיבוץ לגדר ולהסתיר, שלא יכנסו לטריטוריה שלי גם העיניים. השכנה שלנו למשל עשתה גדר עץ גבוהה, זה מי שיש לו יותר בעיות של פרטיות" (הדס); אנחנו הולכים לעשות גדר חיה בינינו ובין הבית של עדה

שמאחורינו כי אין לנו פרטיות בכלל. מאז שהם שיפצו את הבית שלהם והוסיפו ממ"ד הם נורא התקרבו אלינו" (איילה).

חלק מן המרואיינים הביעו את רצונם בקיום קשר עם שכניהם ולא ייחסו חשיבות כה רבה להיבטים של פרטיות. אביבה ספרה כי "אנחנו בחרנו להשאיר את המרחב בין השכנים פתוח למרות שזה יוצר בעיות לא פשוטות של כלבים משוטטים. ראיתי שדווקא החברים הוותיקים שגרו הרבה שנים בקיבוץ, בחרו לסגור ולגדר את השטח שלהם ולחפש יותר פרטיות" לא נמצאו הבדלים בין הרצונות והשאיפות שהביעו מרואיינים מקיבוצים שיתופיים לעומת מרואיינים מקיבוצים מתחדשים.

תהליך בניית בית המגורים – גורמים שבאו לידי ביטוי בעת תכנון הבית ועיצובו

מרכיב בולט בתהליך התכנון הוא שאיפתם של המרואיינים לבטא את ייחודיותם ושונויותם ביחס לשאר חברי הקיבוץ. רבים מהמרואיינים הדגישו כי לא הושפעו מבתים אחרים שנבנו בקיבוץ בעת שתכננו את ביתם, וכי התכנון והעיצוב של ביתם ייחודי להם. כך למשל מספרת נועה כי "לשנינו יש ראש ייחודי ואהבה לעיצוב, וזה הביא לשינויים שעשינו אצלנו. סובבנו את הכיוון של הבית ברגע האחרון. שמתני נייר אפיה על התכנית וצירתי מחדש. אח"כ הסכימו איתנו שהתכנית המקורית לא הייתה הגיונית". איילה סיפרה כי "היינו מגובשים לגבי הצרכים והרצונות שלנו וגם לגבי הטעם האישי שלנו. אחרי שגמרנו לבנות הייתה פה עלייה לרגל לראות את הבית".

עם זאת, חלקם מזהים חוסר ייחודיות והיעדר טעם אישי אצל אחרים. "אנשים רואים מה עשו אצל השכן ורוצים גם, בלי לחשוב אם זה מתאים לצרכים שלהם. רוצים מטבח כמו של זה, סלון כמו של ההוא וחדר שינה כמו אצל השלישי. רוצים כמה שיותר שטח בבית וחדרים בלי לחשוב שכבר אין להם ילדים בבית והם לא צריכים את זה. זה הפוך ממה שבעיר, איפה שאנשים מבוגרים מוכרים את הבתים הגדולים ועוברים לדירות קטנות" (בני).

גורם משמעותי בתהליך הבנייה הם יחסי הגומלין בין המרואיינים לבין הגופים בקיבוץ המפקחים על בניית בית המגורים. ניתן לזהות שתי מגמות מנוגדות בהקשר זה. חלק מהמרואיינים הציגו את תהליך הבנייה כמאבק מול הממסד הקיבוצי שהיה אטום לרצונותיהם ולצורכיהם האישיים. המרואיינים השתמשו במונחים דוגמת מלחמה, מאבק וניצחון. שרון מספרת כיצד "ניהלנו מאבק שלא יבנו לנו קומה שנייה. כל השכונה מיועדת למבוגרים ותוכננה בשתי קומות כמו כל שאר הבתים החדשים במשמר העמק. אנחנו מבוגרים – קומה שנייה זה בזבוז והכבדה. אגף הבנייה התנגד לשינוי וזה עבר רק בשיחה. אנחנו גם ביקשנו להקטין את המטראז', אבל זה לא עבר". שלום מספר כי "היו הנחיות מאד נוקשות לגבי הצבע החיצוני והפרזול בחלונות. נתנו לנו ארבעה צבעים לבחור מתוכם והפרזול היה חייב להיות אלומיניום. נורא רצינו פרזול בלגי והיו לנו המון פגישות על זה. אני הובלתי את המאבק ובסוף ניצחנו. זה היה לא פשוט".

מרואיינים אחרים סיפרו על תהליך בנייה שהתקיים ללא מעורבות מוסדות הקיבוץ. איילה מספרת כי "לצערי אין בקיבוץ הנחיות לגבי חזיתות ואחידות בנייה – דבר שהפך את חצר הקיבוץ לשעטנו. כשאני בנית את הבית שלי לא היו הנחיות, מלבד צבע הרעפים בגג. יותר מזה, לא היה פיקוח בזמן הבנייה. יכולתי לעשות מה שרציתי. גם לא נדרשתי לאשר את התכניות במועצה אלא רק במשרד בנין. קבלנו הנחיה ברורה לגבי צבע הרעפים בגג בלבד". חלקם ציינו כי היעדר המגבלות וההנחיות מצד מוסדות הקיבוץ מהווה שינוי ניכר ביחס

להתנהלות הקיבוץ בעבר. "ההנחיות והמגבלות תקפות רק בשכונה החדשה שהקיבוץ בונה. גם שם זה הולך ומתגמש לאט. אבל מבחינתנו לא יכלו להגיד לנו שום דבר. כמובן שהיינו צריכים להעביר את התכניות לאישור הוועדה לבנייה פרטית ואילן אייזן (אדריכל תכנית האב והבינוי של נען – צ.ק). אז (בעת שיפוץ הבית הקודם – צ.ק) היה אסור לעשות כלום. הקיבוץ היה הרבה יותר מעורב. רצייתי לשנות את המסדרון בכניסה שיהיה לי מקום למחסן קטן ולא הסכימו. רצייתי חלון מעץ, הייתי צריכה ללכת למזכירות לריב על זה. הייתי צריכה להתחייב שאצבע את העץ בלבן מבחוץ כדי שלא יראו את זה מבחוץ" (הדס).

היכולת הכלכלית של המרואיינים והמשאבים שיכלו להקצות לתהליך הבנייה שונה בין מרואיינים מקיבוצים מתחדשים הנושאים בחלק הגדול של מימון הבנייה מכיסם, לעומת מרואיינים מקיבוצים שיתופיים בהם מרבית עלות הבנייה ממומנת על ידי הקיבוץ. בקיבוצים שיתופיים החלק העיקרי של עלות הבנייה משולם על ידי הקיבוץ, וכפועל יוצא מכך החברים בונים לא בהכרח על פי צורכיהם האישיים. חני סיפרה על ההחלטה לבנות בית חדש כי "הגיע תורנו מבחינת ותק והקיבוץ מימן הכל, לבד מהתוספות שלנו. אפשר לקבל 50 אלף ₪ ולשפץ את הבית הקודם או לחכות בתור לעבור. כמעט כולם מעדיפים לעבור. נותנים לך, לא תיקח!"

בקיבוצים מתחדשים החברים נושאים במרבית עלות הבנייה, עובדה המשפיעה על שטח הבית ועל עיצובו ואבזורו. ענבר מספרת כי "השקענו באיכות של הבנייה, בשלד, בחומרים, בחלונות אבל לאבזור כבר לא נשאר לנו כסף, לכן הדלתות כאן הן דלתות עץ פשוטות, הרצפה מהסוג הכי פשוט. בנינו קומה שנייה כי זו המעטפת שהקיבוץ נותן ויותר זול לבנות את זה עכשיו בבנייה המרוכזת, אבל אנחנו לא משתמשים בה בכלל, רק כמחסן". תרצה סיפרה כי "לא מיצינו את 160 המ"ר המותרים כי לא חשבנו שאנחנו צריכים בית כל כך גדול. גם מבחינה כספית זאת הייתה הוצאה מאד גדולה".

האופן בו תופסים המרואיינים את בית המגורים שלהם ביחס לבתי מגורים אחרים בקיבוץ עדיין מושפע מתפיסות עבר של צניעות ורצון שלא לנקר עיניים. כמעט כל המרואיינים ציינו את אי חריגותם ביחס לסביבה. נעמה מספרת כי "היה לי חשוב לבנות בית שישתלב בבנייה מסביב. חשוב לי לא לבנות בית מנקר עיניים שבולט באופן חריג בצורה כזו או אחרת בסביבה. זהו החינוך הקיבוצי שקיבלתי והוא בא לידי ביטוי גם בבית". שרית סיפרה כי השתמשתי במה שמקובל. אני אף פעם לא חריגה. אנחנו מבוגרים, לא רצינו לעשות מי יודע מה. היה שיקול לא להשקיע הרבה כי אנחנו מבוגרים. אנחנו אנשים צנועים. בעלי נשאר בדעות שהוא לא אוהב מותרות".

בהקשר זה ניתן לציין כי דווקא המרואיינים שמתגוררים בבתי החריגים בסביבתם מבחינת גובהם, גודלם ועיצובם החיצוני הדגישו את רצונם להשתלב בסביבה. איילה סיפרה כי "פעלתי לפי רצוני במטרה ליצור בית אסתטי ויפה גם אם שונה מהסטנדרט המקובל. הבית שלי אולי גדול יותר מהבתים לידו אבל החיצוניות שלו מאד שקטה ונעימה. בגובה של הגג אנחנו בשה"כ גבוהים ב-2 מטר מהבית הצמוד של צפרירה, אפילו שהיא לא שיפצה". זאב מספר כי "אנחנו לא יצרנו סממנים של מישהו שיש לו יותר כסף, למרות שהבית גדול יחסית לאחרים. היה לנו חשוב לא לעשות משהו יוצא דופן מבחינת עיצוב. כשאתה גר במקום מסוים אתה צריך לשמור שהחריגה לא תהיה יוצאת דופן. לא לעשות קשתות או משהו יוצא דופן, שרואים את החריגה הכספית".

לא נמצאו הבדלים בין הגורמים שהשפיעו על מרואיינים מקיבוצים שיתופיים לעומת מרואיינים מקיבוצים מתחדשים מלבד בהיבט של היכולת הכלכלית.

תוצאות בניית בית המגורים – האופן בו מומשו הרצונות והשאיפות שהביעו המרואיינים

לאחר סיום בניית בית המגורים נבחן בקטגוריה זו האופן בו מומשו הרצונות והשאיפות שהביעו המרואיינים, ברמה האישית-משפחתית. כל המרואיינים מביעים שביעות רצון גבוהה מתוצאות הבנייה ומציינים במיוחד את תחושת המרחב והמגורים בקומת הקרקע. חלק מהמרואיינים מציינים את תחושת הסיפוק הגדולה בהשוואה לתנאי המגורים הקודמים ומשתמשים במונחים כדוגמת לנשום לרווחה, חיים אחרים. כך למשל מספרת איילה "כשאני יוצאת מחדר השינה שלי בבוקר ורואה את המרחבים אני נושמת לרווחה ואני מאושרת". נוגה מספרת כי "יצא מה שרציתי ואפילו יותר יפה. אלו חיים אחרים, אין לנו חשק לצאת מהבית. ההרגשה היא אחרת – אני אוהבת שיש פה מרחב. בבית הקודם היה צפוף, היה חם, הייתה תחושה של כלוב. פה לאן שלא תלכי יש אוויר מסביב". חני סיפרה כי "לא תיארנו לעצמנו כמה שזה ישפר את רמת חיינו וישדרג אותנו. היה לנו מאד נוח בבית הקודם, ובאנו לכאן וזה עולם אחר. אנחנו קוראים לזה הארמון". הדס מספרת כי "יש משמעות אדירה לעובדה שזאת קומת קרקע עם יציאה החוצה. אין כמו החוץ הזה – מתי ישבתי במרפסת וקראתי ולא עשיתי כלום? דברים של בורגנות".

עם זאת, חלקם מציינים כי במבט לאחור, למרות שביעות הרצון הגדולה מבית המגורים, היו מסתפקים בבית קטן יותר. "החשיבה משתנה בעקבות הבנייה. בונים מפלצות. אני בניתי 200 מ' ובמבט לאחור זה גדול מדי. בגלל שבאתי מבית כל כך קטן והיה לי כל כך צפוף המחשבה הראשונה הייתה לנצל כמה שיותר שטח. לכן בניתי את כל הקומה השנייה ולא עשיתי מרפסת. כשאני מסתכלת היום, אין לי צורך בכל זה. הבן הגדול שלי בצבא והחדר שלו עומד ריק, בפינת הטלוויזיה בקומה השנייה אנחנו לא משתמשים בכלל, הבנות כל אחת יושבת בחדר שלה" (איילה).

לקיום או היעדר שיוך נכסים בקיבוץ אין השפעה על היחס לבית המגורים. כל המרואיינים מציינים את תחושת הבעלות שלהם על הבית, למרות שלמעשה הבית שייך לקיבוץ. אלון מספר כי "כמו שאני רואה את זה מאחר ואנחנו הולכים לגור כאן כל חיינו ההשקעה שלנו תוחזר במהלך החיים. זה כמו דמי שכירות, או משכנתא. אין לי בעיה להשקיע פה עשרות אלפי שקלים כי זה הבית שלי לכל ימי חיי". אורן מספר כי "מבחינה חוקית הבעלים הוא הקיבוץ או המנהל. אבל אנחנו היום יודעים שמעשית הבית שייך למשפחה ואני יכול להוריש אותו לילדים שלי".

לא נמצאו הבדלים בין מרואיינים מקיבוצים שיתופיים לעומת מרואיינים מקיבוצים מתחדשים בהיבטים אלו.

שינוי אורח החיים בקיבוץ – יחסי הגומלין בין הבנייה למגורים והשינויים בקיבוץ

קטגוריה המתייחסת לשינויים שחלים בקיבוץ וליחסי הגומלין שלהם עם הבנייה למגורים בקיבוץ. קטגוריה זו עוסקת בשינויים החברתיים והפיזיים החלים בקיבוץ ובוחנת את הבנייה למגורים ברמה הקהילתית, לבד מהרמה האישית-משפחתית. כלומר, כיצד המרואיינים רואים את השפעת הבנייה למגורים על אורח החיים בקיבוץ. השפעת הבנייה נבחנה בתחומים של מרקם חברתי, מעמד הפרט ומראה הקיבוץ.

הבנייה למגורים משפיעה על המרקם החברתי בקיבוץ כולו. מרואיינים רבים ציינו תופעות של קנאה ופגיעה בלכידות החברתי על רקע היווצרות ומתן ביטוי לפערים כלכליים, קביעת הזכאות למעבר לבית חדש לצד שחרור לחצים ושיפור היחסים החברתיים כתוצאה מהעלייה ברמת החיים. בנושא זה קיים הבדל ניכר בין

קיבוצים שיתופיים ומתחדשים. בקיבוצים שיתופיים נראה כי המרקם החברתי נפגע יותר כתוצאה מהבנייה למגורים. אורנה מספרת כי "ברגע ששינו את הסטנדרט בלי להחליט עליו מ-80-90 מ"ר ל-180 מ"ר זה פתח פערים שאי אפשר היה לעמוד בהם. זה הפך את כל הדירות במשמר העמק לזמניות. בהתחלה אמרו שתוך 5-7 שנים כולם יעברו, וזה לא קרה כמובן. המבוגרים עברו והצעירים נשארו מאחור. לילדים קוראים היום ילדי נדל"ן כי משפחה עם יותר ילדים מקבלת יותר נקודות בתור לדירה. זאת ממש מלחמת עולם בין ותיקים לצעירים. פעם השקיעו 5 מליון בדיור והיום משקיעים 15 מליון והיחסים החברתיים רק הולכים ומתדרדרים. סתם בטיפשות לא נתנו למבוגרים שביקשו להוסיף חדר, והעבירו אותם לבתים חדשים". ענת מספרת על קנאה וצרות עין. "יש קנאה. יש עיסוק אובססיבי בעניין הדיור. אבל זה היה קיים תמיד, אם יש נושא שבגללו היו באים הרבה אנשים לאסיפה וצועקים, זה הדיור. יש לי מחשבה שאולי עכשיו יש פחות קנאה, כי עצם הידיעה שאתה יכול לקחת את הבית שלך בדין בלי לחכות לאישור האסיפה ולתורך, משחררת לחצים. אבל כן יש כאן משהו מאד מנקר עיניים בזה שאתה רואה בתים של אחרים כמה הם גדולים. אבל אם לא הייתה לי אפשרות לבנות, זה היה יותר גרוע. יש צרות עין לגבי מקורות הכסף לשיפוץ. אומרים את זה בעיקר על בתים שחורגים באופן בולט מהסביבה – 'מאיפה הוא הביא את הכסף', 'הוא עובד בחוץ ולא מכניס את כל המשכורת לקיבוץ'...". נעמה טוענת כי הבנייה מקצינה את אי השוויון בקיבוץ. "הבנייה השפיעה מאד על המרקם החברתי ויצרה הרבה התמרמרות וקנאה ולדעתי אף פוגעת בלכידות החברתית. זה לא כלי לשחרור לחצים אלא מקצין מאד את אי השוויון, שתמיד היה קיים. זה מכניס מרירות. אנשים מרגישים מקופחים. יש אנשים שהגזימו במה שבנו. יש הבדל מאד גדול בין הבתים החדשים והישנים וזה לא מוצדק. כל מי שעברו לבתים החדשים זה לא אנשים עם ילדים".

בקיבוצים מתחדשים, לעומת זאת, מרבית המרואיינים אינם מייחסים לבנייה למגורים השפעות שליליות ביחס לשינוי המרקם החברתי בקיבוץ. עדי מספרת כי "אני לא חושבת שהבנייה מאד משפיעה על היחסים בין האנשים. היו פה ושם מקרים של כעס על מישהו שבנה קצת קרוב לשכנים. אבל אין קנאה על רקע של בנייה מפוארת מדי. אולי אצל הצעירים, אין לי מושג, בשכבת הגיל שלנו אין בעיות. לכל מי שבונה בית חדש יש בסה"כ את אותו בית. הקיבוץ כבר מופרט ולי אישית אין בעיה אם למישהו יש יותר כסף מאשר לי. זה לא מפריע לי בכלל. יש חברים יותר מבוגרים שלא עברו לבית חדש ולהם יש בתים יותר קטנים, זה נכון. אבל הם לא שילמו כלום על הבית שלהם כשהם קבלו אותו. ועכשיו הם יכולים לשפץ אם הם רוצים". דני מספר אף הוא כי "מידת ההכנסה שלך מאד משפיעה על היכולת שלך להגיע לבית חדש. המשכורות אינן שוות כל אחד מקבל את מה שמרוויח בניכוי מיסים. מאחר שלא מרוויחים אותו הדבר הגיוני בעיני שלא לכל אחד תהיה אותה יכולת כלכלית לבנות באותה רמה. אף פעם לא היה שוויון, פעם הפערים באו לידי ביטוי בקומקום החשמלי וזה נראה איום ונורא אז. היום הפערים מאד גדולים ועם זה כולם חיים. פעם לכולם היה פחות והיום ככל שיש יותר הפערים אולי בולטים יותר. ככלל אני לא חושב שמטרת שוויון בכל מחיר היא מטרה. צריך לשמור שלא יהיו פערים גדולים מידי, שלא ייווצרו מעמדות בתוך הקיבוץ".

הגדלת הרצון בפרטיות הנו תהליך המתרחש בקיבוץ כולו ובא לביטוי באופנים שונים כדוגמת גידור השטח סביב הבתים וקיטוע המרחב הציבורי. מרבית המרואיינים רואים את העלייה ברצון בפרטיות כתהליך חיובי וטבעי, ורק מקצתם מסתייגים מהביטוי של תהליך זה בקיבוץ. כך למשל הדס שמתנגדת לגידור, אולם אינה חושבת שהקיבוץ צריך להתערב בנושא זה. "אני חושבת שלא צריך לסגור בין בתים אלא רק ליד כבישים. אני חושבת שבקיבוץ לא צריך לעשות עצים וגדרות ולסגור. אבל זה עניין אישי ופרטי ואני לא חושבת שהקיבוץ

צריך להתערב. יש תפיסה רומנטית של הקיבוץ שהכל פתוח ויש דשא וכולם רואים, אבל זה כבר מזמן לא ככה. מזמן יש הסתגרות של המשפחה, גם בבנייה וגם בנוי. יש נטייה בקיבוץ לגדר ולהסתיר, שלא יכנסו לטריטוריה שלי גם העיניים. השכנה שלנו למשל עשתה גדר עץ גבוהה, זה מי שיש לו יותר בעיות של פרטיות". תרצה, בדומה להדס, אינה רואה שינוי בנושא זה ביחס לעבר. "תמיד היו בקיבוץ גדרות משיחים ואנשים עשו לעצמם פינות פרטיות. אף פעם לא שמת לי לגדרות. כשאני חושבת על זה עכשיו, יש הרבה גדרות חיות. חלק עושים פתוח יותר. נשאר דשא פתוחים סביב חדר האוכל, למרות שזה נראה קצת מוזנח. הגינות של החברים מאד מטופחות". ירון, לעומתן, מתנגד לגידור בתוך הקיבוץ. "היה תקנון שאוסר גידור מעבר לגידור בטיחותי. עם הזמן ועדת תקנון החליטה שלא להתערב בזה. אבל קיימת החלטה שאוסר גדרות. יש הרבה מקרים בשנים האחרונות של יצירת טריטוריה וגידור בשנים האחרונות, שלא יסתכלו עליך. אני נגד זה. אנחנו בתוך הטבע פה וחבל לחסום את עצמך. אם צריך גדר לבטיחות, אז שתהיה כמה שיותר אוורירית".

יחסם של המרואיינים לשינויים במבנה המרחבי של הקיבוץ כדוגמת כניסת כלי רכב לשבילי הקיבוץ, חניה פרטית צמודה לבית המגורים, קיטוע המרחב הציבורי על ידי גדרות, והיעדר אחידות במראה בתי המגורים, לא ניכר הבדל בין קיבוצים שיתופיים ומתחדשים בהקשר זה.

היבטים הקשורים בקיטוע המרחב הציבורי ובתנועת כלי רכב בשטח הקיבוץ נתפסים כשליליים. כך למשל מספר דותן כי "הייתי רוצה שיישמר האופי של הקיבוץ. התפיסה צריכה להיות שקיבוץ הוא לא כפר. בכפר המרכז הוא לא חשוב ובקיבוץ יש מרכז. אני אוהב את הדשאים הפתוחים. היה פה אדריכל נוי שתכנן את הגינות בשכונה ויש איסור על גדרות חיות. לא היה כאן דרישה מהאנשים לחצרות פרטיות. צריך יותר אפשרות לתנועת מכוניות אבל לא הייתי שש למכונית שתעמוד מול כל בית. צריך לאפשר מעבר רציף אבל לא חניה. פה הרעיון היה שהמדרכה תתאים לקלנועיות אבל לא למכוניות. הרעיון היה שמכוניות לא ייסעו אבל קרה בדיוק להיפך. עכשיו החליטו להרחיב את השביל". זאב רואה אף הוא את תנועת המכוניות בתוך הקיבוץ כתופעה שלילית. "למה צריך לעמוד על יד הבית, מה קרה? שיהיו שלושה חניונים סביב השכונה וכל אחד יעמוד איפה שהוא רוצה. ילדים מסתובבים פה. כשמתחילים לנסוע באוטו לא הולכים יותר ברגל לדואר, לחדר האוכל. אני הצבעתי נגד החניה ליד הבית, אבל רוב הציבור רצה חניה ליד הבית. והיום כבר יש 2 מכוניות לפחות לכל אחד, ושהילדים גדלים כבר יש 3 ו-5 מכוניות לכל משפחה".

לעומת זאת, היבטים הקשורים בחניה צמודה לבית המגורים ובהיעדר אחידות של מבני המגורים נתפסים כחיוביים. עדי מספרת על רצונה בחניה צמודה לביתה. "אני רוצה חניה צמודה לבית שאוכל להגיע עם הקניות או כאשר הילדים נרדמים לי באוטו. החניה היום קרובה אבל צריך לעלות מדרגות וזה מפריע לי. ממילא יש בקיבוץ כבישים ומכוניות והילדים לא יכולים להסתובב לבד. אני יכולה לשלוח אותם לשכנים אבל אם הם הולכים לסבא וסבתא הם צריכים לחצות כביש ראשי עם הרבה מאד תנועה. בתכנון אחר של השכונה כאן יכלו לאפשר לי חניה צמודה וחבל שזה לא נעשה". נועה, לעומתה, מכירה אמנם בנוחות של החניה הצמודה לבית אך מזהה את ההשפעה הכרוכה בתנועת רכב על אורח החיים הקיבוצי. "יש חניה לכל אחד בתוך החצר כי התנאים של החיים השתנו. חניה ליד הבית זה מאד נוח. יש לי יחס אמביוולנטי. אני פחות אוהבת את המכוניות בכל מקום זה הפך את המקום לפחות רגוע, פחות מתאים לילדים. מכוניות בכבישים הפנימיים זה מסוכן, רועש ולא אקולוגי, אבל זה פחות נוח. אני עובדת בחוף וחוזרת עם שקיות מהסופר. אני הייתי מוכנה לוותר על הנוחות של חניה צמודה תמורת איכות הסביבה".

לגבי אחידות מבני המגורים מרבית המרואיינים ראו בכך נושא שנתון לשיקול דעתו של החבר ולא צריך להיות כפוף להחלטות מוסדות הקיבוץ. כך למשל טוענת הדס כי "אני לא רוצה בכלל שתהיה אחידות. אחידות זה מזכיר תמיד את שיכוני העולים. אני אוהבת שיש ביטוי לאישיות של האנשים שחיים בבית. נכון שיש בעיה עם זה כי כל אחד עם הטעם שלו, שזה לא תמיד הטעם שלי. שמים גמדים בגינה, צובעים את הבתים מבחוץ בצבעים מזעזעים. אבל הערבוביה בסוף משתלבת". נועה מזהה את החשיבות באחידות מבני המגורים אולם תוהה עד כמה ניתן להתערב בהחלטות הפרט. "בעיני אחידות זה דבר טוב, זה לא בהכרח עושה את כולם אותו דבר. אפשר ליצור אחידות במראה החיצוני ובתוך הבית לעשות הרבה שינויים. מצד שני כמה הקהילה מתערבת לחבר זה גם עניין שצריך לחשוב עליו." אלילעומתן, חושב שיש צורך באחידות "אם יתנו חופש כל אחד יבנה משהו אחר שאח"כ יהיה יוצא דופן בתוך מכלול הבתים. צריכה להיות איזה שהיא תמונה שתשמר את הישן עם החדש. כל היופי של המקום הזה זה המורשת – מי היה פה, מי בנה פה, איך חיו פה – נכון שרמת החיים עלתה אבל צריכה להיות יד מכוונת בסדרות שלא כל אחד יוכל לעשות מה שירצה".

בנוגע לאופן בו רואים המרואיינים את הפריסה המרחבית העתידית של הקיבוץ נמצא כי מרבית המרואיינים סבורים שתוצאת תהליך הבנייה למגורים היא יישוב קהילתי ומביעים חשש מאובדן ערכי ומראה הקיבוץ המסורתיים. "בבנייה שלנו הלכנו לקיצוניות, הפכו את זה ליישוב קהילתי, לצור יגאל. אין כאן מדרכות, אין לילדים איפה לשחק. הניצול של השטח כאן הוא מכסימלי, לפי הוראות המנהל, ואין שטחים פתוחים בכלל. בתכנית האב החדשה חשבנו ללכת אחורה. לעשות את זה יותר קיבוצי עם חניות מרוכזות, מדרכות. הדיון היה בצוות של ועדת תכנון ועם נציגי ציבור. בכל אבן דרך זה הלך לאסיפה של הקיבוץ. בתוך הצוות ראו שהצעירים סוחבים לקיבוץ הישן והמבוגרים רוצים להמשיך ככה, בבנייה עם החניה הצמודה. הקיבוץ הישן לא יכול להישמר בלי פרצלציה, ובלי חניות בכלל אי אפשר. השכונה פה שבנויה על פרצלציה פשוטה בשורות ישרות ועם חניה צמודה גם לא טובה. צריך משהו באמצע" (ירון).

עם זאת, חלק מהמרואיינים משערים כי בקיבוץ יתקיים ריסון חברתי שישמור על אמת מידה מסוימת של שוויון בבנייה. כך למשל זאב מאמין ש"אפילו שיהיו אנשים עשירים הקיבוץ ישמור על סביבה הומוגנית בניגוד למושבים, כי אדם לא יוכל לבנות 600 מ"ר. יהיו הגבלות חברתיות". נוגה מאמינה אף היא שחשוב לשמור על הצביון הקיבוצי. "הייתי רוצה את השבילים של פעם, זה מאד מסוכן היציאה לכביש ככה והתנועה של המכוניות. אני מעדיפה את זה כמו בקיבוץ הישן שזה הרבה יותר טבעי למקום. צריך להשקיע חשיבה באיך הקיבוץ ייראה עוד כמה שנים. לשמור על שטחים ציבוריים וקו מחבר בין השכונות, ליצור שבילים ולא כבישים, לנסות לשמור על צביון קיבוצי. אני גם לא חושבת שהכל צריך להיות 160 מ"ר. אם יציעו דגם יותר קטן, למשל של 100 מ"ר, אז מי שיש לו פחות אפשרויות כלכליות יוכל גם לממן בית חדש". אלי לעומתם מוטרד מדמותו העתידית של הקיבוץ. "הנוף של הקיבוץ הולך ונעלם, וברגע שיהיה שיוך אז בכלל. לדעתי כדי לקדם את הקיבוץ צריך למנות ועדה שישבו בה לא רק אדריכלים אלא גם אנשים שמסתכלים מבחינה אמנותית על מה שהקיבוץ היה פעם, ולא רק להעתיק מודלים של הרחבות ממושבים וקיבוצים. כי זה קיבוץ כאן וצריך לשמור על הגוון ועל האופי. הדגמים של השכונות החדשות מועתקים ממקום אחר. יש אותם במעניית וגם בעוד מקומות. צריך לשמור על המבנים ההיסטוריים, לשמור על המכלול של הקיבוץ ולבנות חדש עם ישן. בסוף תהיה הפרטה, אבל בגלל המצב הכלכלי הטוב יישמרו על דפוסי חיים שיותר מזכירים את הקיבוץ. אני מקווה שתישאר החצר הישנה. אם מורידים את זה מה יישאר? זה כמו יקנעם החדשה. אתה לא תמצא זכר מלבד מסעדה שפעם נקראה חדר האוכל" (אבי).

כל המרואיינים מכירים בשינויים שחלו בערכים שאפיינו בעבר את אורח החיים הקיבוצי כדוגמת צניעות, הסתפקות במועט, ערבות הדדית ועוד בהקשר לבנייה החדשה למגורים. היחס לשינוי נע בין יחס שלילי לחיובי, כאשר כל המרואיינים רואים את הבנייה למגורים כביטוי פיזי של תהליך זה. חלק מן המרואיינים רואים את השינוי הערכי כתהליך שלילי בעוד שחלק מן המרואיינים רואים את השינוי הערכי כתהליך חיובי וטבעי. אורן מאמין כי "חל שינוי לרעה בתפיסת החברים את ערכי הקיבוץ. אנשים רבים נמצאים כאן מסיבות תועלתניות, האפשרות לבנייה של בית פרטי בזול. אבל זאת לא השפעה של הבנייה אלא של ההפרטה. מרגע ההפרטה אנשים אבדו את הבושה וישר הרימו בתים. כאילו אמרו חיכינו מספיק עכשיו אנחנו יכולים לעשות מה שאנחנו רוצים, אנחנו לא מתביישים שיש לנו כסף". זאב סבור שהשינוי במאפייני הבנייה משקף נאמנה את השינוי בערכי החברה הקיבוצית. "הסתפקות במועט וצניעות מהווה סימן לחוסן וביטחון עצמי, כשהחברה לא צריכה לאמץ לעצמה דפוסי השוואה לחברה החיצונית. הבית הוא לצורך השימוש ולא לצורך ההשוואה לסביבה. הייתה תפיסת עולם אידאליסטית. אנשים עזבו עולם בורגני והם הרגישו שלתהליך יש ערך גדול יותר מכלל ערך חומרי. האידאולוגיה יצרה לכידות חברתית. היום צעירים חוזרים כי לבנות בית עולה פה 900 אלף ₪. אופי הבנייה משקף את תהליך השינוי שחל בקיבוץ. השוויוניות שאפיינה את הקיבוץ הישן באה לביטוי ברכוש שנראה ברבים. פעם אם למישהו הייתה ירושה באיזה מקום אף אחד לא ידע, היום אם יש לו בית גדול אז רואים". נעמה, בהמשך לכך, מאמינה שהבנייה לא רק משקפת את השינוי באורח החיים אלא גם יוצרת את השינוי. "בגלל שאנשים חושבים על שיוך נכסים ורוצים להשאיר את הבית ברשות המשפחה כמה שיותר זמן, עד ליום הקובע, נכנס העניין של הפיליפינים. במקום לעבור לחמדת אבות (דיר מוגן בתוך הקיבוץ – צ.ק) לוקחים עובד זר שגר איתם בבית. זה מנוגד לכל מה שהקיבוץ מציע של דאגה משותפת לקשישים". לעומתם, יש מרואיינים שראו בכך תהליך חיובי. "אני בעד שינוי ערכי הקיבוץ והגדלת האחריות עד העברתה באופן מוחלט לחבר (חינוך, בריאות, פרנסה וכו'). לדעתי אין מקום יותר לצורת החיים השיתופית כפי שהיא מתקיימת היום. איני מאמינה שאפשר יהיה להחזיק מעמד כך לזמן רב. אני מאד מרוצה ממה שאני מקבלת פה, בית גדול, יציאה לחצר. איפה הייתי יכולה להשיג את זה בעיר וכמה כסף זה היה עולה לי? לדעתי מי שנולד פה בקיבוץ פשוט לא מסוגל להעריך מה שיש לו" (איילה).

דיון ציבורי בשינוי אורח החיים וערכי היסוד בקיבוץ – נכונות לשמירה על מרכיבים מהעבר

קטגוריה המתייחסת לעיסוק של הקהילה בשינויים החלים במבנה המרחבי של הקיבוץ כתוצאה מהבנייה למגורים ולמידת רצונה לשמור על מרכיבים מן העבר. הדיון הציבורי המתקיים בשאלות הנלוות לבנייה למגורים עוסק ברב המקרים בפערים הכלכליים שנוצרים בין החברים ובשאלות של אופן קביעת הזכאות למעבר לבית חדש ולא בשאלות של כיצד יראו המבנים, כניסת כלי רכב, חניה, דשא, שבילים ועוד. "את הדגם בוחרת ועדת תכנון ומפרסמים להערות. הדיון הוא על הפערים, ולמי מגיע ולמי לא, אבל לא כל כך על הצורה" (אורנה). דותן מספר על תהליכי התכנון בקיבוץ. "מנקודת ראות אישית הייתי נהנה מבית יותר גדול – אני נהנה מהמרחב. מנקודת ראות של הקיבוץ היה צריך לבנות יותר קטן. זו דירה יקרה מבחינת הגודל, השטח בין הדירות. זו בנייה איטית ויוצרת יותר פער. היום אני רואה שמצופפים את הדירות – פה בשכונה יש 14 דירות, היה צריך לשים 20. השניות שלי לגבי גודל הדירה – מבחינת הקיבוץ הלכו רחוק מדי לכיוון החברים. זה משקף דיילמה של מה טוב לי לעומת מה טוב לכלל החברים. לא טוב לכלל החברים שהם מרגישים שיש פערים, אבל כשאתה אומר לאנשים אתם רוצים יותר או

פחות בלי לשים את המחירים של זה, הם רוצים גדול, מהר, הרבה. מוסדות הקיבוץ צריכים לראות את התמונה הכוללת. צריכים להביא לדיון ולשכנע. היה דיון גם על הבנייה המרוחקת ורצו לנצל שטחים במרכז הקיבוץ. מוסדות הקיבוץ רואים לטווח הקצר ולתועלת הפרטנית. אחרי שרואים מה קורה מפיקים לקחים. למשל הקטינו את גודל הדירות. מה שהשפיע ולא לטובה זה שהיה אידאל של וילה בכפר ועכשיו רואים שזאת הייתה טעות ויש קצת חזרה. למשל המרחק ממרכז הקיבוץ – בקיבוץ שיתופי המרכז חשוב ובקיבוץ מופרט השכונה והמרכז כבר לא חשוב כי מסדרים הכל בעיר”.

בנוגע לעמדות המובעות על ידי הקבוצות השונות החיות בקיבוץ בנוגע למאפייני התכנון המרחבי והאדריכלי בקיבוץ, עולה מדברי המרואיינים כי במרבית המקרים הקבוצה שמבקשת לשמור על מאפייני הקיבוץ הישן מורכבת מצעירים, מעוזבי הקיבוץ שחזרו אליו ומתושבים נקלטים חדשים. כך מספרת אביבה, שנקלטה בקיבוץ לאחר שחיה שנים רבות ביישוב קהילתי. “אנחנו שבאנו לגור פה רצינו שהחניה תהיה בשני קצוות השכונה כי יש פה המון ילדים. ודווקא החברים המקוריים של הקיבוץ רצו את החניה ליד הבית ואמרו לנו אתם תצטערו כשתתבגרו. אבל אני מוכנה לשלם את המחיר הזה. עכשיו גם לכל אחד יש שתי מכוניות ואז צריך לעשות עוד חניות”. ירון, חבר ועדת התכנון בקיבוץ, מספר על תהליך התכנון בקיבוץ. “הדיון היה בצוות של ועדת תכנון ועם נציגי ציבור. בכל אבן דרך זה הלך לאסיפה של הקיבוץ. בתוך הצוות ראו שהצעירים סוחבים לקיבוץ הישן והמבוגרים רוצים להמשיך ככה, בבנייה עם החניה הצמודה. באסיפה לא היו ויכוחים. החברים בקיבוץ סומכים על הממסד, אם הממסד אומר שטוב לי, אז זה טוב ליי”.

בכל הקשור לתפקיד הממסד הקיבוצי ביחס לבנייה למגורים ולתכנון מרחבי, חלק מן המרואיינים, בעיקר מקיבוצים מתחדשים, סבורים כי מעורבות המוסדות הקיבוציים צריכה להיות מוגבלת, באופן המאפשר חופש גדול ככל האפשר לחברים לעשות כרצונם. עדי מספרת כי לדעתה “צריכה להיות מעורבות נמוכה. צריך רק לשמור שלא יהיו חיכוכים ופגיעה באחרים, שלא יהיו דברים מאד יוצאי דופן. מעבר לזה כל אחד יכול לעשות לפי יכולתו ולפי טעמו. אישית, לא אכפת לי איך נראים הבתים. מצדי שכל אחד יעשה מה שהוא רוצה. אני מעדיפה את החופש לבחור מה שאני רוצה ושלא יגידו לי מה לעשות. אחרי שקבלנו מפתח הורדנו את מסתור המזגנים. אחרים פתחו יציאה נוספת לחצר אחורית”. נוגה מחזיקה בדעה דומה “בקיבוץ הישן החבר קיבל את הנכס מתוקף היותו חבר קיבוץ. בקיבוץ החדש כבר משלמים על הבנייה ואי אפשר להגיד לו תבנה בית כמו של ההורים שלך. אני חושבת שאם הקיבוץ לא משתתף במימון וכל המימון הוא של החברים, אי אפשר להגביל את החומרים או הצבעים וכד’ ככל שהבנייה החדשה תמשיך ההשתתפות של הקיבוץ במימון תרד ואז אין סיבה שיגבילו את מי שבונה. בשכונה החדשה אפשר היה לבחור בין שני דגמים שהיו מאד דומים. אני חושבת שצריך לתת בחירה בין 7 דגמים לפחות ושיהיו שונים האחד מהשני”.

מרואיינים אחרים, בעיקר מקיבוצים שיתופיים, סבורים כי תפקיד המוסדות הקיבוציים הוא להתוות מדיניות כוללת ולאכוף חריגות ממנה. כך למשל מספר דותן כי “השיתוף והשוויון בשכונה פה מתבטא בבנייה האחידה ובתכנון הנוי ובכך שהכלל לא הסתלק מהאחריות שלו. אני אוהב שיש תכנון מרכזי, זה טוב שיש ראייה כוללת. אם אין תכנון כל אחד עושה מה שהוא רוצה. אם הקיבוץ מוותר על תכנון השטחים הפתוחים למשל נוצר ואקום ואז הפרט יעשה מה שמתאים לו. אם אתה לא פותר את הבעיה אנשים פותרים אותה לבד ואז זה יותר גרוע. אם הקיבוץ נסוג מהתכנון המרכזי נוצר תכנון פרטי”. איילה מאמינה אף היא שיש חשיבות לקביעת מדיניות תכנון ואכיפה כוללת. “ממה שאני רואה הרבה מתבסס על יחסי השכונות הטובים והתחשבות בשכנים. השכנה מימין הראתה לנו את התכניות להרחבת הבית שלה ואנחנו התנגדנו והצענו לה תכנית אחרת

שפחות תתקרב לבית שלנו והיא קבלה את זה. אבל אין חובה לשאול את השכנים. אני חושבת שהנהגת הקיבוץ צריכה לתת כללים ברורים איך מרחיבים, לאיזה כיוון וכד'. חשוב שיהיו בקיבוץ הנחיות ותקנונים ברורים מה מותר ומה אסור וחשוב שיהיו מסוגלים לאכוף את זה אחרת אין לזה ערך. דבר חשוב נוסף הוא ראייה כוללת מערכתית שמתייחסת למשך הזמן של השיפוץ, לכך שתושבי אותה השכונה משפצים באותו הזמן, למרחקים בין הבניינים, לשבילים, לפרטיות, לאחידות של הבניינים. אחרת מתקבל טלאי על טלאי. אני רוצה שבקיבוץ ישמרו יותר על פרטיות – שבילים מרוחקים יותר מהבניינים, מרחק גדול יותר בין הבניינים, שלא תהיה כניסה של מכוניות אבל שימצאו פתרון חניה קרוב יחסית לבית, השקעה בגינון הציבורי, אכיפה של חריגות בנייה".

התפתחות סגנון הבנייה הקיבוצי היא תהליך מורכב שמושפע ממרכיבים תרבותיים, חברתיים וכלכליים, הנוגעים למבנה הקיבוץ (האם זהו קיבוץ שיתופי או מתחדש), השתייכותו התנועתית המקורית (הקב"א או התק"ם)⁸, מצבו הכלכלי, מערכות היחסים בין חברי הקיבוץ והקשר שלהם עם המוסדות הארגוניים שבקיבוץ. מלבד זאת, משפיעים על התפתחות סגנון הבנייה גורמים חיצוניים דוגמת מדיניות התכנון הארצית המתבטאת בתקנות בנייה ובהנחיות תכנון. מורכבות התהליך, השתנות סגנון הבנייה הקיבוצי והצורך בהבנתו באמצעות פרשנויות השותפים בו, הביאו אותי לשימוש בשני כלים מחקרניים: האחד, ניתוח פיזי של המבנה המרחבי של הקיבוץ והמבנה האדריכלי של דירת המגורים באמצעות בחינת תצלומי אוויר, תכניות אב ומתאר מוצעות ומאושרות, תכניות מדידה, תכניות אדריכליות, ותקנוני בנייה ושיכון בקיבוצים; השני, ראיונות מובנים למחצה עם חברי קיבוץ שבנו או שיפצו את דירת מגוריהם בשנים האחרונות. הניתוח הפיזי נועד לספק תמונת מצב של הבנייה העכשווית בקיבוץ והשינויים שחלו בה בהשוואה לסגנון הבנייה שאפיין את הקיבוץ בעבר, וניתוח הראיונות נועד לספק מידע לגבי המניעים, ההשקפות והתובנות של חברי הקיבוץ ביחס לשינוי שמביא איתו תהליך הבנייה הפרטית למגורים.

שינויים מרחביים ואדריכליים בקיבוץ היום בהשוואה לקיבוץ המסורתי כביטוי של השינוי האידאולוגי

ממצאי המחקר מצביעים בבירור על כך שהתפנית שעוברים הקיבוצים מתפיסה סוציאליסטית וקומונלית המבוססת על עיקרון של "כל אחד לפי יכולתו וכל אחד לפי צרכיו" לתפיסה קפיטליסטית המבוססת על עיקרון של שכר דיפרנציאלי שנקבע לפי כללי השוק,⁹ משתקפת בתכנון המרחבי והאדריכלי של הקיבוץ. בתכנון המרחבי ניתן להבחין בהפרטת המרחב הקיבוצי המשותף המתבטאת בפרגמנטציה וקטוע של המרחב הציבורי וביצירתו של מרחב פרטי. בתכנון האדריכלי ניתן להבחין בכמה היבטים הבאים לידי ביטוי בתכנון ועיצוב בית המגורים - עלייה בחשיבות הפרט וברצון לביטוי אישי; החלשת מעמדו של הקיבוץ כספק הצרכים וכאחראי לביטחון החברים בעתיד והיחלשות הערכים המזוהים עם אורח החיים הקיבוצי, כגון פשטות, צנעה והסתפקות במועט, לצד העלייה ברמת החיים האופיינית לחברה הישראלית כולה.

בעבר, רעיון השיתופיות והשוויוניות בא לידי ביטוי, בראש ובראשונה, בעיקרון התכנוני של מרחב משותף לכל תפקודי החיים, החינוך, התרבות, הבריאות ועוד. הזירה המרכזית של החיים הקיבוציים הייתה המדשאה הגדולה ומוסדות הציבור שסביבה, לצד הגן הקיבוצי, נוף השבילים והמרחב שבין הבתים. בהתאם לכך, המבנה המרחבי של הקיבוץ התאפיין בדפוס בינוי של "המגרש הגדול". דפוס זה היה ייחודי לקיבוץ וניתן

⁸ התק"ם הוא איחוד של תנועת הקיבוץ המאוחד והאיחוד שהתרחש בשנת 1979 לאחר שההבדלים ההיסטוריים בין הזרמים פחתו בצורה ניכרת במהלך השנים. הקיבוץ הארצי - ברית קיבוצי השומר הצעיר בישראל - התאחדה עם תנועת קיבוצי התק"ם בשנת 1999. יחסית לתנועות קיבוציות אחרות, הקפידה תנועת הקיבוץ הארצי על אחידות רעיונית ומעשית בין הקיבוצים החברים בה, הן בתחום הפוליטי (הצבעה ופעילות למען מפ"ם) והן בתחום הקיבוצי - שמירה על מנגנונים שיתופיים שונים בכל קיבוץ התנועה. יש הטוענים כי קולקטיביות זו הביאה לשמרנות יתר בקיבוץ התנועה.

⁹ יש לציין כי בכל הקיבוצים המתחדשים מונהגת "רשת ביטחון" המעניקה סבסוד בתחומי החינוך והבריאות וכן ביטחון סוציאלי וערבות הדדית בקנה מידה שאינו מוכר בצורות חיים אחרות.

לזהותו בכמה מרכיבי יסוד: בשטח המחנה המסומן בתב"ע אין חלוקה פנימית; השטחים הפתוחים רציפים ללא מחסומים הקוטעים את הנוף ואת הנגישות, ללא גדרות וללא כבישים. הנוי הציבורי מגיע כמעט עד פתח הבית; המדרכות סמוכות למבני המגורים כך שבין המדרכות נוצרות מדשאות משותפות וציבוריות. מבני המגורים אחידים וקטנים ומשתלבים בנוף הפתוח.

מרכיבים אלו הביאו לכך שלא הייתה הבחנה ברורה בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי בתוך הקיבוץ, והוא שימש כולו כמרחב הפרטי המשותף של כלל החברים (חיוטין וחיוטין, 2010; בר אור ויסקי (ע), 2010; כהנא, 2011). כיום, כפי שמשקף מן הממצאים, המבנה המרחבי של הקיבוץ מאופיין ביצירת מרחב פרטי לכל משק בית. המרחב הפרטי נוצר באמצעים אדריכליים מגוונים כגון הפרשי מפלסים בין מגרשי מגורים צמודים, גידור מסוגים שונים והדגשת מאפיינים אדריכליים קישוטיים בעיצוב החיצוני של בית המגורים, שהופך על ידי כך מרקע לחזית. אמצעים נוספים להגדרת שטחים פרטיים הם יצירת שבילים פרטיים נפרדים המובילים לבית, הרחקת המדרכות מן המבנים באופן המגדיל את המדשאה הפרטית ומקטין את המדשאה הציבורית המשותפת ונטיעת צמחיה בסמוך למדרכה במקום בסמוך למבנים, באופן שחוסם את המבט אל השטח הפרטי.

העלייה בחשיבות המרחב הפרטי על פני המרחב הציבורי היא ביטוי נוסף לעלייה בחשיבות הפרט והתא המשפחתי על פני הקולקטיב, כפי שטענו מרכזי ועדות השיכון שרואיינו במסגרת המחקר. טענה זו מופיעה גם בספרות אצל חיוטין וחיוטין (2010), הטוענים כי התפתחות הסכימה של דירת המגורים בקיבוץ הושפעה מתהליך המעבר מחברה בעלת עקרונות שיתופיים קשוחים לחברה השואפת לאפשר לפרט תחומי חיים פרטיים לפי רצונו או רצונה ומכירה בחשיבות המשפחה כערך יסוד במרקם חברתי של הקיבוץ.

הביטוי הפיזי לכך, לבד מיצירת המרחב הפרטי סביב בית המגורים באמצעים שתוארו לעיל, הוא בחשיבות שמקבל תכנון הבית הפרטי. בעבר, הזהות הייתה משותפת לכל הקיבוץ, והובעה באמצעות השקעה במבני הציבור ולא בבית הפרטי. בעקבות ההשקעה הנמוכה בתכנון ועיצוב הבית הפרטי, בתי מגורים היו פשוטים ואחידים ולא זכו לטיפול מיוחד מצד החברים. ממצאי המחקר מלמדים שכיום תכנון הבית הפרטי מקבל חשיבות הן על ידי המוסדות הקיבוציים (בתכנון החיצוני) והן על ידי החברים עצמם (בתכנון הפנימי). חשיבות זו באה לידי ביטוי בהשקעת זמן ומשאבים כלכליים פרטיים בתכנון ובעיצוב, בהדגשת הביטוי האישי בעיצוב הבית על ידי החברים ובחתימה ליצירת טיפוס מבנים המגדילים את מידת הפרטיות על ידי המתכננים מטעם הקיבוץ. בתי המגורים החדשים מאופיינים בנפחים גדולים מאד. נפח הבנייה מתחלק בין 2-3 נפחי משנה, אולם אין בכך כדי לעדן את גודלו של המבנה ונוכחותו בשטח. מיעוט החלונות ושטח המצומצם תורמים ליצירת קירות גדולים ללא פתחים המשווים למבנה מראה מסוגר, שאינו משתלב בסביבה. לעתים הכניסות ממוקמות בשני הצדדים המנוגדים של מבנה המגורים ואינן פונות למדרכה הציבורית. הכניסות נסתרות מן העוברים ושבים כך שלדיירים פרטיות גדולה יותר. מנגד, חזית המבנה המופנית למדרכה הציבורית היא חזית אטומה המקטינה את השתלבות המבנה בסביבתו.

ההשקעה הגדולה בעיצוב פנים הבית מתבטאת, בין היתר, בתוספת אלמנטים קישוטיים נטולי תפקיד פונקציונלי, דוגמת נישות, קשתות, קירות קטומים וחפויים מסוגים שונים. מן הראיונות עולה כי עיצוב הפנים מהווה פעמים רבות ביטוי לטעמים האישי ויכולתם הכלכלית של בעלי הבית. רבים מהמראיינים סיפרו על המאמץ הגדול שהשקיעו בעיצוב הבית והדגישו כי לא הושפעו מבתים אחרים שנבנו בקיבוץ בעת שתכננו את ביתם, וכי התכנון והעיצוב של ביתם ייחודי להם. ממצא זה תואם למתואר בספרות בנוגע לעיצוב פנים

הבית כביטוי להבלטת הייחוד של בעלי-הבית וכביטוי של ביקורת על בתים אחרים שאינם לטעמם של בעלי הבית (ליבנה ואלמוג, 2008; Rappoport, 1981; Klaufus, 2000; Humphrey, 1997; Hannerz, 1992).

העלייה בחשיבותו של הפרט ובהדגשת המרחב הפרטי מלווה גם בשינוי היחסים החברתיים בין חברי הקיבוץ. זהו תהליך משולב וניתן לראות כיצד השינוי הפיזי מהווה ביטוי מעשי לשינוי באורחות החיים, לשינוי האידאולוגי והערכי ולשינוי החברתי. לפעמים השינויים הגדולים מתבטאים דווקא בפרטים הקטנים של בית המגורים. דוגמה לתהליך זה מהווה השינוי בעיצוב דלת הכניסה לבית. בעבר, כל דלתות הכניסה לבתי המגורים בקיבוץ היו דלתות עץ אחידות, שברוב המקרים כללו גם דלת רשת. כיום, כל החברים מתקינים בביתם דלת כניסה מעוצבת וייחודית, כאשר לרוב בבית דו-משפחתי לא ימצאו שתי דלתות זהות. דלת הכניסה מהווה כיום מעין הצהרה על זהותם של יושבי הבית. ניתן לשער כי חוסר ההשקעה בדלת הכניסה בעבר נבע במידה מסוימת מההיכרות האישית הצמודה בין חברי הקיבוץ, כי אם ממילא כולם יודעים מי אתה הרי שאין טעם לטרוח בהצגת חזות מסוימת. לצד ההשקעה בעיצוב הייחודי של דלת הכניסה ניתן להצביע על היעלמות דלת הרשת. דלת הרשת היוותה בעבר סוג של חיבור בין המרחב הציבורי לפרטי ושל טשטוש הגבולות ביניהם, הואיל והיא חשפה את פנים הבית הפרטי למבטים מן החוץ וביטאה את העובדה שאין לפרט מה להסתיר מן הציבור. כלומר, השינוי בעיצוב דלת המגורים מלמד על מספר תהליכים - העלייה בחשיבותו של האינדיבידואל שבאה לידי ביטוי בהשקעה בעיצוב הדלת כאמצעי לביטוי אישי; העלייה בחשיבות המרחב הפרטי שבאה לידי ביטוי בהיעלמות דלת הרשת; והשתנות המרקם החברתי בקיבוץ מחברה בעלת מאפיינים משפחתיים לחברה המבוססת על יחסי שכנות, בה יש צורך בפרטיות ובהגדרת זהות עצמית.

על פי תפיסתם של Rappoport (1981) ו-Ahrentzen (2002) דלת הכניסה מהווה אלמנט מבנה חצי קבוע, שניתן לשנותו בקלות ובמהירות, המציג את זהותו של הדייר בחלל הפיזי. זאת בניגוד לאלמנטים המבניים הקבועים כגון קירות, תקרות ורצפות שמשתנים לאט או לעתים רחוקות, ואשר נשלטים ומפוקחים ע"י חוקים ותקנות בנייה. הקשיים הפיזיים, הכלכליים והפוליטיים שבשינוי מרכיבים אלו גורמים לכך שהערכים הקשורים בהם הם חברתיים, ארגוניים, תרבותיים ומוסדיים ולא ערכים אישיים של הפרט. דלת הכניסה לעומתם משקפת את הערכים האישיים של הפרט ואת זהותו והיא קלה לשינוי ועיצובה אינו כפוף בדרך כלל לחוקים ולתקנות בנייה. ניתן ללמוד מכך על חשיבות הבחינה של דלת הכניסה ושל השינויים בעיצובה, כביטוי לשינויים באידאולוגיה ובערכים המזוהים עם חיי הקיבוץ בקרב חברי הקיבוץ.

קשר בין הערכים המסורתיים של הקיבוץ ובין תהליכי התכנון המרחבי והאדריכלי בקיבוץ

מסקירת הספרות עולה כי בעבר החברה הקיבוצית הייתה מזוהה עם ערכים של שוויון, פשטות, צניעות והסתפקות במועט, שבאו לידי ביטוי בתכנון האדריכלי של בית המגורים (מסטצ'קין, 1936; פיינמסר, 1984). אולם כפי שמראה עמיר (1997) ערכים אלו היו פועל יוצא של רמת החיים הנמוכה וחוסר האפשרויות הכלכליות בשנותיה הראשונות של התנועה הקיבוצית. בראיונות שנערכו במסגרת המחקר ציינו מרבית המרואיינים שעוצמת האמונה שלהם בערכים המזוהים עם חיי הקיבוץ היא נמוכה-בינונית וכי הם מזדהים בעיקר עם ערך הערבות הדדית ולא עם ערכי השוויון, הפשטות וההסתפקות במועט. ניתן לשער שאם ערכים אלו היו פועל יוצא של המצב הכלכלי, ברגע שרמת החיים עלתה והחזקת נכסים אישיים הפכה לגיטימית, ערכים אלו נחלשו במידה מסוימת בקרב החברים. הביטויים הפיזיים למגמה זו הם במידת ההשקעה הכספית

בבנייה, בעיצוב הפנים ובאבזור בית המגורים הכוללים פעמים רבות אלמנטים מרשימים ובעלי נוכחות, וכן ברצון עליו מעידים חברי הקיבוץ לתכנון ועיצוב ייחודי.

דוגמה לכך יכולה להיות החניה הצמודה לבית המגורים. מרואיינים רבים ציינו את רצונם בחניה פרטית צמודה לבית המגורים, למרות שתנועת כלי רכב בתוך הקיבוץ נתפסה בעיניהם כתופעה בעלת היבטים שליליים. להשערתי, היעדר החניה הצמודה לבית המגורים בעבר נבע מכך שלא היו מכוניות לחברים, ולא מתוך החלטה ערכית מודעת. לפיכך כיום, כאשר החברים מחזיקים במכוניות פרטיות, הם מעוניינים בחניה פרטית צמודה לביתם.

לצד היחלשות הערכים המזוהים עם אורח חיים קיבוצי והעלייה בחשיבותו של הפרט ושל התא המשפחתי גם מעמדו של הקיבוץ כספק הצרכים וכאחראי לביטחון החברים בעתיד נחלש. הביטוי הפיזי לכך הוא התאמתו של בית המגורים לקשיים בריאותיים עתידיים, כגון חדר מגורים למטפל סיעודי ואפשרות מעבר לכיסא גלגלים; ולהתפתחויות קהילתיות עתידיות, כגון הצורך בהקצאת יחידת מגורים נפרדת לילדים ולהורים. ייתכן והדבר מרמז על חששם של החברים כי הקיבוץ לא יוכל לספק את כל הצרכים העתידיים שלהם בזקנתם, או כי ילדיהם לא יוכלו להרשות לעצמם לבנות את ביתם בקיבוץ. משום כך יש להסתמך כיום על המשאבים המשפחתיים ולהתאים את בית המגורים לאי הוודאות העתידית.

מראשית קיומה התבססה החברה הקיבוצית על "הקופה המשותפת", אשר מספקת את צורכי החברים. שיטה זו נבעה מהנחת שוויון ערך האדם, הגורסת שזכותו של האדם לסיפוק צרכיו נובעת מעצם היותו אדם, ואין היא צריכה להיות תלויה ביכולתו הפיזית או בכישוריו הטכניים או הניהוליים, כשם שאינה צריכה להיות תלויה ברכוש שצברו הוריו. אולם הקושי בתרגום רעיון אוניברסלי לחיי היום יום שינה את מהותו של ערך זה לשוויון חומרי מכני. כתוצאה מכך משאבי הדיור שעמדו לרשות הקיבוץ חולקו באופן אחיד בין חברי הקיבוץ, תוך התעלמות מן השוני בצורכי הדיור שלהם. בספרות העוסקת בחקר הקיבוץ נטען כי בחברה הקיבוצית חלה תפנית מתפיסה של שוויון מכני לתפיסת של שוויון איכותי המקובלת כיום, לפיה יש לספק את צורכיהם האישיים הייחודיים של החברים ללא קשר לתרומתם (טופל ובן רפאל, 2006; פלגי ואורחן, 2008).

אולם, מן המחקר עולה כי בשאלת הבנייה הפרטית ממשיכה להתקיים תפיסת השוויון המכני המסורתית גם כיום. ממצאי הניתוח המרחבי שנערך במסגרת המחקר מצביעים על כך כי גם בקיבוצים שיתופיים בעיקר, אך גם בחלק מן הקיבוצים המתחדשים משאבי הדיור העומדים לרשות הקיבוץ עדיין מחולקים באופן אחיד בין חבריו. השוני בהשוואה לעבר הוא שטרם השינוי המשאבים הכלכליים שעמדו לרשות הקיבוץ היו מוגבלים מאד, וכך נקבע רף השוויון על-ידי הגדרת שטח רצפה של כ-45 מ"ר לדירה בשנות ה-60 שגדל בהדרגה עד לכ-90 מ"ר בשנות ה-90. כיום, לאחר העלייה ברמת החיים והשיפור במצבם הכלכלי של הקיבוצים,¹⁰ נקבע רף השוויון על פי הגדרת שטח רצפה של כ-160 מ"ר לדירה. בעבר נקבע שטח הרצפה של הדירה על ידי מוסדות התנועה בעבור כל הקיבוצים ואילו כיום נקבע שטח הדירה בהתאם להחלטות מינהל מקרקעי ישראל, גם כן באופן אחיד בעבור כל הקיבוצים. כיום, שטח הדירה בקיבוצים שנבחנו במחקר נקבע בהתאם להגדרתה של דירת סטנדרט בה נקבעים שטח הדירה, מספר הקומות, מספר חדרי השירותים וחומרי הבנייה והגמר. כל הבנייה הפרטית החדשה בקיבוץ מבוצעת בהתאם להגדרת דירת הסטנדרט, ללא קשר למאפיינים המשפחתיים, הדמוגרפיים והכלכליים של משק הבית. התוצאה של חלוקת משאבי הדיור באופן שוויוני-חומרי

¹⁰ כאמור במחקר זה נבחנו רק קיבוצים במצב כלכלי מבוסס.

היא בנייה אחידה שאינה מותאמת לצורכי חלק מחברי הקיבוץ, דוגמת קשישים, משפחות צעירות, זוגות שילדיהם בגרו ויצאו מן הבית ועוד, אשר אינם זקוקים לשטח דירה בהיקף שכזה. כך למעשה רעיון השוויון בקיבוץ החדש ממשיך להתקיים באופן זהה לקיבוץ הישן, כאשר תנאי המגורים של כל חברי הקיבוץ נקבעים בהתאם להגדרת סטנדרט אחיד המוגדר על ידי מוסדות הקיבוץ. זאת למרות שבמבט ראשון על בתי המגורים המרווחים נראה כי ערך זה נזנח.

הסבר אפשרי לתופעה זו הוא שככל שמעמדו של הפרט בקיבוץ מתחזק במקביל לשינויים באורחות החיים כך נחלשת הסולידריות הפנימית ואיתה פוחתים הסיכויים להשיג שוויון. תהליך האינדיבידואליזם מקשה על הקיבוץ לשמור על השוויוניות, הואיל וכפי שמצטייר מן הראיונות, הוא מעורר שאלות וקשיים רבים בכל הנוגע למעורבותם החברתית של החברים ומחויבותם לערכים ולסמלים כדוגמת שוויון, אחידות וצניעות. הקיבוץ כיום מכיר בכך שעליו לספק את צורכיהם האישיים הייחודיים של החברים אולם מתקשה לעשות זאת בכל הקשור לבתי המגורים, ועל כן חוזר לתפיסת השוויון החומרי-המכני. שוויון חומרי הרבה יותר קל לספק, שהרי ברגע שנותנים לכולם אותו דבר אין צורך לבחון את הצרכים האישיים השונים לעומק. מלבד זאת, כאשר יש ביכולתו של הקיבוץ לספק תנאי מגורים ברמה חומרית גבוהה, לא מתעוררת התנגדות מצד החברים לבנייה הפרטית, והפערים הכלכליים הקיימים בין החברים השונים בולטים פחות.

ניסיון לשמור על הערכים המסורתיים של הקיבוץ

למרות האמור לעיל לא כל חברי הקיבוץ ממהרים לזנוח את הערכים הקשורים באורח החיים הקיבוצי. ממצאי המחקר הנוכחי מצביעים על כך שהרצון לשמור בתכנון ובבנייה על ערכים המאפיינים את חיי הקיבוץ, כגון הגבלה של כניסת רכב ושמירה על שטחים ציבוריים פתוחים רציפים, קיים במידה רבה יותר אצל בני הדור הצעיר החוזרים לקיבוץ ואצל המתכננים החיצוניים, מאשר בקרב חברי הקיבוץ הוותיקים. ממצא זה דומה למתואר במאמרה של עמית כהן (2006), שמצאה כי הוותק ביישוב הכפרי השפיע על מידת העניין במתרחש בו, כמו גם על הרצון להיות מעורב בפיתוחו. על פי ממצאיה אוכלוסייה חדשה מגלה עניין בנכסי המורשת הבנויה ומוכנה להיות מעורבת בשימורם, לפעמים יותר מהאוכלוסייה הוותיקה שנולדה במקום. לדעתי צעירים החוזרים לגור בקיבוץ לאחר שהתנסו בחיים בעיר עושים זאת בשל זיהוי ההזדמנות הכלכלית לבנות בית פרטי במרחב כפרי ומתוך הכרה באיכויות הייחודיות של המרחב הקיבוצי. צעירים אלו מחפשים אחר השטחים הפתוחים המשותפים, החופשיים מתנועת רכב והמאפשרים קיומם של חיים קהילתיים משותפים ונכונים למגבלות הנובעות מכך. החברים הוותיקים לעומתם מושפעים מחוויות העבר, כאשר מרחב המגורים אפשר פרטיות מוגבלת בלבד ושטחי המגורים היו מצומצמים בהיקפם, ולכן מבקשים שטח פרטי, חניה ודירה גדולה.

הבדלים בין קיבוצים שיתופיים ומתחדשים

אחת משאלות המחקר הייתה האם קיימים הבדלים בין הבנייה למגורים והתכנון המרחבי בקיבוצים שיתופיים לעומת בקיבוצים מתחדשים. ממצאי המחקר מעלים כי קיים שוני מסוים במבנה המרחבי של קיבוצים שיתופיים ומתחדשים; אולם לא נמצאו הבדלים ניכרים בין המאפיינים האדריכליים של דירות המגורים בקיבוצים שיתופיים ומתחדשים לבין השקפותיהם של חברי קיבוצים אלו. במחקר נסקרו ארבעה

קיבוצים המייצגים מצבי ביניים שונים במידת שינוי אורחות החיים. קיבוץ משמר העמק מייצג את השלב המסורתי ביותר – קיבוץ שיתופי שכמעט ולא עבר תהליכי הפרטה – וקיבוץ אייל מייצג את השלב החדשני ביותר – קיבוץ מתחדש שהשלים מהלך של שיוך נכסים פנימי בין חברי הקיבוץ. קיבוץ רמת יוחנן השיתופי וקיבוץ נען המתחדש מייצגים את מצב הביניים שבתווך. ביחס למבנה המרחבי, נמצא כי מידת השינויים באורחות החיים בקיבוץ תואמת למידת השינוי במבנה המרחבי. בקיבוץ אייל נמצא השינוי הגדול ביותר של מאפייני הבינוי המרחבי ביחס לסגנון הבנייה הקיבוצי הוותיק, בקיבוץ משמר העמק נמצא השינוי הקטן ביותר והקיבוצים רמת יוחנן ונען נמצאו בתווך, ללא הבדל משמעותי ביניהם.

בקיבוץ אייל הצביעו ממצאי המחקר על השינוי הגדול ביותר, בשל צירופם של כמה גורמים: בקיבוץ בוצע שיוך נכסים ופרצלציה. בתי המגורים פרוסים בגריד פשוט היוצר תבנית של רחוב, ובו מבני מגורים משני צדי הכביש. הבנייה החדשה לא הייתה נתונה למגבלות ולהנחיות כלשהן מטעם הקיבוץ, ומימונה נעשה כולו על חשבון החבר. בקיבוץ מוקצית, כמדנינות, חניה פרטית צמודה לכל בית מגורים, ושכונות המגורים שנבנו בשנים האחרונות אינן כוללות מדרכות להולכי רגל.

בקיבוץ משמר העמק הצביעו ממצאי המחקר על השינוי הקטן ביותר בשל צירופם של מספר גורמים: הבנייה החדשה מבוצעת במרוכז על ידי הקיבוץ וכפופה למגבלות והנחיות רבות, חופש הבחירה של החברים ביחס לעיצוב החיצוני והפנימי של הבית קטן מאד בהשוואה לקיבוצים האחרים, בקיבוץ לא בוצעה פרצלציה, נעשה ניסיון לשמור על מדשאות פתוחות בסמוך למבני המגורים ולמנוע כניסת רכב אל תוך אזור המגורים. מימון הבנייה נעשה כולו על חשבון הקיבוץ.

הקיבוצים רמת יוחנן ונען נמצאו כמייצגים מצב ביניים, מאחר שהבנייה החדשה מבוצעת במרוכז על ידי הקיבוץ וכפופה למגבלות והנחיות רבות. יחד עם זאת יש לדיירים חופש בחירה ביחס לעיצוב החיצוני והפנימי של הבית (ברמת יוחנן חופש הבחירה רב מאשר בנען). בקיבוץ נען בוצעה פרצלציה ומקודם מהלך לשיוך נכסים. בקיבוץ רמת יוחנן קיים ביטוי לפרצלציה בשטח למרות שלא מקודם בקיבוץ מהלך לשיוך נכסים. השטחים הפתוחים בסמוך למבני המגורים מצטמצמים ומגודרים. כניסת רכב לאזור המגורים מוגבלת (ברמת יוחנן במידה רבה יותר מאשר בנען).

ביחס למאפיינים האדריכליים של דירות המגורים, נמצא כי למרות ההבדלים באורחות החיים בין הקיבוצים השונים, ניתן לזהות בכולם את זניחת השפה הצורנית והערכים שזוהו עם הבנייה למגורים בקיבוץ בשנים עברו, ובהם הצניעות, האחידות, הפשטות וההסתפקות במועט. רק מרואיינים מועטים ציינו ערכים אלו כגורמים שהשפיעו על תכנון הבית. מרבית המרואיינים הדגישו כי תכנון ביתם לא הושפע מבתיים אחרים שנבנו בקיבוץ אלא היה עצמאי וייחודי להם. יש לציין שלמרות שהדיירים מדברים על ניסיון לביטוי אישי ניתן לזהות חזרתיות בעיצוב ובאלמנטים בדירות שונות. מרבית המרואיינים חשבו שאין צורך באחידות של מבני המגורים בקיבוץ כיום וראו באופן חיובי שונות בין מבני המגורים. עם זאת, חלקם היו נכונים לקבל הנחיות עיצוביות חיצוניות מסוימות שיסייעו בהקניה חלקית של צביון חיצוני אחיד לבתי המגורים. באופן אירוני, דווקא המרואיינים שמתגוררים בבתיים החריגים בסביבתם מבחינת גובהם, גודלם ועיצובם החיצוני הדגישו עד כמה ביתם הוא פשוט, צנוע ואינו מנקר עיניים. כאמור, מרבית המרואיינים ציינו כי ערך הערבות ההדדית משמעותי עבורם יותר מערכי שוויון, הסתפקות במועט, פשטות, אחידות ועוד. לא נמצאו הבדלים בין מרואיינים מקיבוצים מתחדשים ושיתופיים בשאלות אלו.

ממצא זה אינו עולה בקנה אחד עם הציפיות המוקדמות, הואיל וההשערה הייתה כי בקיבוץ השיתופי המסגרת החברתית והמוסדית חזקה יותר, כך שהשפעתן של נורמות ערכיות, סביבתיות וחברתיות מסורתיות על הפרט תהיה גדולה יותר. ניתן היה לשער שהשינוי שחל בנורמות אלו כתוצאה מהשינויים הארגוניים והחברתיים במערכת החיים בקיבוצים ב-20 השנים האחרונות לא פסח על חברי הקיבוץ השיתופי, למרות העובדה שמבנה הקיבוץ נותר כשהיה. מסיבה זו, כאשר החברים בונים את ביתם הם אינם חשים מחויבים יותר לערכים אלו. יתרה מכך, נמצא כי המאפיינים הפיזיים של דירת המגורים הקיבוצית ובכללם שטח הדירה (שטח רצפה ושטח לאדם), חומרי הבנייה ומידת ההשתלבות בסביבה הבנויה, מצביעים על השקעה כספית גדולה יותר בבנייה למגורים בקיבוץ השיתופי. יתכן כי העובדה שבקיבוץ השיתופי מימון הבנייה נעשה ברובו בכסף ציבורי מביאה לכך שנפחי הבנייה בו גדולים יותר מאשר בקיבוץ המתחדש. מרואיינים רבים מקיבוצים שיתופיים טענו כי העובדה שהבנייה הפרטית ברובה אינה פועל יוצא של מצבו הכלכלי של החבר, יוצרת גישה בקרב חברי הקיבוץ הטוענת כי יש לנצל במלואן את אפשרויות הדיור המוצעות על ידי הקיבוץ - מעבר לבית חדש או בניית בית בעל שטח רצפה גדול, גם אם אין לחבר צורך ממשי בכך. כפי שציינה אחת המרואיינות: "נותנים לך, לא תיקח?". ניתן לשער, שאם החברים היו צריכים לממן מכיסם את העלות המלאה של הבנייה, מאפייניה היו עשויים להיות צנועים יותר. אולם מכיוון שהקיבוץ "מחלק" בתים, כולם רוצים לקבל מהקיבוץ מה שיותר, גם אם אין לחבר צורך בכך. להשערתי, מכיוון שבעבר ההזדהות של החברים עם הקיבוץ הייתה יותר גבוהה, הם חשו שכאשר הם חוסכים מעצמם, או מסתפקים במועט הם תורמים בכך לקיבוץ. היום הזדהותם של החברים עם הקיבוץ פחתה בהרבה. לכן הם אינם רואים בעיה מוסרית בניצול אפשרויות הדיור המוצעות על ידיו, גם אם אין להם צורך בכך.

בקיבוצים המתחדשים שנבחנו במחקר, הבנייה החדשה מיועדת לחברים צעירים שעדיין לא קבלו דירת קבע. חברים ותיקים המתגוררים בדירת קבע אינם זכאים לדירה חדשה, אולם יכולים לשפץ את דירתם. כתוצאה מכך, את הבתים החדשים מאכלסות בעיקר משפחות צעירות (בגילאי +30) עם ילדים. משפחות בגילאים אלו הן מטבע הדברים בעלות משאבים כלכליים מוגבלים בהשוואה למשקי בית מבוגרים יותר. מאחר שבקיבוץ המתחדש מרבית עלות הבנייה ממומנת על ידי החברים, מתקבלת בנייה בעלת מאפיינים צנועים יותר. מדברי המרואיינים עלה כי הסיבות לכך הן כלכליות ולא ערכיות. המרואיינים סיפרו שנאלצו להיות מחושבים בהוצאותיהם, הואיל ונאלצו לשלם את מרבית עלות הבנייה מתוך חסכוניותיהם המוגבלים. ממצא זה מחזק את ממצאי המחקר הקודמים כי הבנייה הפרטית החדשה כמעט ואינה מושפעת מן הערכים שהיו מזוהים עם אורח החיים הקיבוצי בעבר.

הבדל משמעותי בין קיבוצים שיתופיים ומתחדשים הנו מערכת היחסים בין הקיבוץ לפרט. בקיבוצים מתחדשים מעורבות הקיבוץ בהיבטים של ייזום הבנייה, מימוןה ואישורה קטנה הרבה יותר מאשר בקיבוצים שיתופיים. ניתן היה לצפות כי בקיבוצים שיתופיים ימצאו הנחיות מחייבות יותר לגבי התכנון החיצוני של הדירה והממשק שלה עם הבתים השכנים, בהשוואה לקיבוצים מתחדשים, כביטוי למעורבות הגדולה יותר של הקיבוץ בחיי הפרט. ואכן ההנחיות המחמירות ביותר נמצאו דווקא בקיבוץ משמר העמק, השיתופי ביותר מכל

הקיבוצים שנבחנו במחקר. יתכן ועברו של הקיבוץ, שהשתייך בעבר לתנועת השומר הצעיר¹¹ משפיע על אופי היחסים בין חברי הקיבוץ למוסדות הקיבוציים.

מסקירת הספרות עלה כי היסטוריית המגורים האישית חיונית להבנת המשמעות שמייצג בית המגורים בהווה (Perkins and Thorns, 2000). ממצאי המחקר מעידים כי לבד מהיותו של הקיבוץ שיתופי או מתחדש, מאפייני התכנון המרחבי והאדריכלי מושפעים גם מעברו של הקיבוץ. כך למשל, בקיבוץ בו המוסדות הקיבוציים היו חזקים בעבר, כמו משמר העמק, נשמרת גם כיום מעורבות גדולה של המוסדות הקיבוציים בתכנון ובבנייה הפרטית, שמתבטאת במגבלות והנחיות רבות יותר ובפיקוח ואכיפה נוקשים יותר. לעומת זאת, בקיבוץ בו החברים היו דומיננטיים בעבר, כמו רמת יוחנן, מעורבות המוסדות הינה קטנה יותר וחברי הקיבוץ מקבלים חופש פעולה גדול יותר בעת בניית או שיפוץ ביתם. ברמה האישית, ניתוח הממצאים מצביע על קשר מסוים בין הדעות והאמונות של חבר הקיבוץ לבין המאפיינים הפיזיים של דירתו. קשרים אלו באים לידי ביטוי לא רק באופן ישיר, בעוצמת האמונה של החבר בערכים קיבוציים, אלא לעתים גם בגיל החבר, שביעות רצונו מחיי הקיבוץ או הערכתו את התקדמות מהלכי ההפרטה בקיבוץ. ניתן לשער כי ככל שאנשים נותרים נאמנים לערכים הישנים, הצורך שלהם בשינוי רמת המגורים קטן יותר. בדומה, ניתן לשער שאנשים מבוגרים יותר דוגלים עדיין בתפיסות מסורתיות יותר לגבי דמות הקיבוץ ואמונתם בערכים ובאידאולוגיה קיבוצית חזקה יותר, לכן מאפייני הדירה שלהם צנועים יותר. כל זאת בהתאם לתפיסתם של Rappoport and Dawson (1998), שרואים בבית מקום המשלב בין זיכרונות העבר לציפיות מעתיד, ובין הזהות האישית והערכים המקומיים.

שינויים בתהליך הבנייה הפרטית למגורים

ממצאי המחקר מצביעים על תהליך הבנייה הפרטית למגורים כעל תהליך מעגלי, שראשיתו בפריצת גבולות וזינוק קדימה והמשכו במיתון ובחזרה אחורה. בקיבוצים שנבחנו במחקר נמצא כי בתחילה לא היו כמעט הגבלות על תכנון ועיצוב בתי המגורים, והבינוי המרחבי התאפיין במתן קדימות לשטחים הפרטיים על חשבון הציבוריים. פריצת הגבולות בקיבוצים השיתופיים אופיינה בהיעדר מגבלות על גודל הבית ובקיבוצים המתחדשים בצמצום השטחים הציבוריים, בכניסת רכב לשבילי הקיבוץ ובבנייה שנעשתה באופן פרטי ולא במרוכז על ידי הקיבוץ. עם תום הגל הראשון של הבנייה והחשיפה לתוצאותיו, בוצע בקיבוצים מהלך של חשיבה נוספת והבינוי כיום מאופיין במגבלות רבות יותר ובהתייחסות לשטחים המשותפים. בחמש השנים האחרונות, ניכר גל של חזרה לקיבוץ ועמו החשיבה המחודשת על ערכו המרחבי, הסביבתי והאדריכלי,

11 בשנת 1927 פרשו קיבוצי השומר הצעיר מ"חבר הקבוצות והקיבוצים" בשל רצונם לשמור על ייחודם התנועתי. באותה שנה הקימו ארבעה מהם (משמר העמק, מרחביה, עין שמר ומעברות) את תנועת "הקיבוץ הארצי" כִּבְרִית קיבוצי השומר הצעיר בארץ ישראל. מצע הקבה"א הדגיש את האוטונומיה של הקיבוצים בענייניהם הפנימיים, ואת חובת העזרה ההדדית. במצע נאמר, כי אין הקיבוץ מכשיר לאומי ומעמדי בלבד, אלא גם צורת חיים לעצמה ודגם לחברה הסוציאליסטית העתידה. יחסית לתנועות קיבוציות אחרות, הקפידה תנועת הקיבוץ הארצי על אחידות רעיונית ומעשית בין הקיבוצים החברים בה, הן בתחום הפוליטי והן בתחום הקיבוץ. יש הטוענים כי קולקטיביות זו הביאה לשמרנות ולנוקשות אידאולוגית בקיבוץ התנועה. מתוך לקסיקון הקיבוץ, יד טבנקין, 1998 – <http://www.kibbutz.org.il/orchim/9-HakibutzHaartzi.htm>, אויזר בתאריך 30.10.2011.

ומתפתחים בו מודלים מקוריים חדשים של סולידריות וערבות הדדית. החשיבה המחודשת ניכרת לא רק בממצאי המחקר, אלא גם בעניין הרב שמעורר תכנון הקיבוץ העכשווי בשדה המחקר בשנים האחרונות.¹² מרכזי ועדות השיכון בקיבוצים והאדריכלים שרואינו סברו שהסיבה לפריצת הגבולות הראשונית הייתה הרצון להתנער מן המצב הקודם בו התקיימה בקיבוץ חברה בעלת עקרונות קומונליים קשוחים שהגבילה במידה רבה את חופש הפעולה של הפרט. זאת בדומה לתהליך שמתארים אברהמי (1993) ובן רפאל (1996), הטוענים כי מעמדו של הקולקטיב הקיבוצי נחלש וחבריו מבקשים להגמיש את עקרונות היסוד בכיוון של הגדלת זכויותיהם כפרטים. על פי הספרות הסוציולוגית, אנשים שעברו מוביליות כלכלית מהירה חשים צורך לנופף בסמלי העושר החדש כדי לאשרר הן לעצמם והן לסביבתם את המעמד החדש שרכשו. במקרה שכזה, הבית הפרטי מהווה לא רק מכשיר ליצירת סביבת חיים חדשה, אלא לא פחות מכך מכשיר לסיגול תדמית וזהות חדשות (לבנה ואלמוג, 2008; Colloredo-Mansfeld, 1994). בהתאמה לכך ניתן ליחס לקיבוצים צורך לנופף בסמלי האינדיבידואליזם והפרטיות החדשים ובהתנערות מכוונת מערכי הקיבוץ הישנים ומאופן התנהלותו מול החברים בעבר.

המרוויינים טענו כי תהליך החזרה אחורה, לבנינו המאופייין במגבלות על שטח הדירה, מניעת כניסת רכב לשכונות המגורים ויצירת שטחים ציבוריים פתוחים נבע מן ההבנה כי פריצת הגבולות לוותה בהיבטים שליליים שפגעו באורח החיים – סיכון בטיחותי כתוצאה מתנועת רכב בשבילי הקיבוץ, מחסור במקומות משחק ומפגש כתוצאה מצמצום השטחים הציבוריים הפתוחים ופגיעה במרקם החברתי כתוצאה מאי הגבלת שטח הדירה. ניתן לשער כי תהליך זה עשוי להעיד על רצונם של הקיבוצים לחפש מסלולים חלופיים של פעילות קולקטיבית בתנאים משתנים ולא להיכנע לפירוק סתמי, בדומה לתהליך אותו מתארים טופל ובן רפאל (2006).

יחסי הגומלין בין הבנייה הפרטית למגורים ובין השינויים החברתיים והשינויים באורח החיים בקיבוץ

כאמור, כחלק מן המחקר נבחנו לא רק השינויים הפיזיים במבנה המרחבי של הקיבוץ, אלא גם השינויים החברתיים והאידיאולוגיים המקושרים עם תהליך הבנייה למגורים בקיבוץ. תהליכים אלו נבחנו באמצעות ראיונות עם חברי הקיבוצים שנבחנו במחקר, שבנו או שיפצו את דירת מגוריהם. כל המרוויינים ראו בתהליך הבנייה למגורים תהליך בעל אופי חיובי ותיארו את תחושת הסיפוק ומימוש החלום לאחר השלמת הבנייה. יחד עם זאת, מרוויינים רבים ציינו לשלילה את השפעות הבנייה על המרקם החברתי. אין ספק כי הבנייה הפרטית למגורים משנה לא רק את המבנה המרחבי של הקיבוץ, אלא גם את המרקם החברתי בתוכו, מביאה לקנאה ומשפיעה על תחושת השוויון בין החברים. בהקשר זה מעניין לציין את ההבדלים בין הקיבוץ השיתופי לקיבוץ המתחדש. נראה כי בהתאם להשערות המוקדמות, השפעת הבנייה על המרקם החברתי גדולה יותר בקיבוצים שיתופיים וכך גם מידת הקנאה כתוצאה מהבנייה. פלגי ואורחן (2008) טוענים כי חלק מהשינויים שהונהגו בקיבוץ גורמים למעבר מיחסים שיתופיים, סולידריים ובלתי אמצעיים ליחסים המתאפיינים במגמה תועלתנית ולא אישית. לדעתי, בקיבוץ השיתופי בו מתקיימות עדיין מסגרות החיים המסורתיות בצורה

¹² עניין הבא לידי ביטוי בכנסים וימי עיון שהוקדשו לתכנון הקיבוץ במלאת 100 שנים ליסודו, בתערוכה "הקיבוץ – אדריכלות ללא תקדים" שהוצגה בביאנלה ה-12 לאמנות בוונציה (אוגוסט-נובמבר 2010) וספרי מחקר בנושא שיצאו לאור לאחרונה (חיוטין וחיוטין, 2010; כהנא, 2011).

משמעותית יותר, הבנייה החדשה, החורגת מעקרונות אלו, משפיעה בצורה יותר משמעותית מאשר בקיבוץ המתחדש, בו השינוי והזעזוע החברתי התרחשו כבר. מלבד זאת, בקיבוץ המתחדש החברים מקבלים בהבנה גדולה יותר את השונות ביניהם.

האמונה שהבנייה כיום תשפיע על דמותו הצורנית של הקיבוץ ותקבע את גבולות שיוך הנכסים העתידי דומה בכל הקיבוצים. עם זאת העיסוק בנושא זה בקרב המרואיינים מהקיבוצים השיתופיים מתאפיין יותר בתחושות של פסימיות וחשש. נראה, כי עצם העובדה שהשאלה "מונחת על השולחן" באופן גלוי בקיבוץ המתחדש, מביאה לכך שהעיסוק בנושא מעורר פחות חרדה ואי ודאות בהשוואה לקיבוץ השיתופי. יתכן והעובדה שהשינוי העיקרי בוצע כבר בקיבוץ המתחדש מפחית במידה ניכרת את החשש מהעתיד, לעומת חברי הקיבוץ השיתופי שנמצאים בשלב קודם בתהליך, וייקח זמן עד שהשינוי יופנם עד סופו. לדעתי, המודעות והציפייה לשינוי דמותו של הקיבוץ משליכה על פעולותיהם של חברי הקיבוץ בהווה, בעיקר בטיפול במרחב הפתוח הצמוד לבית המגורים, שלעתים קרובות מופרד ומוגדר באמצעים שונים, בין היתר מתוך ניסיון להגדיר את שטח המגרש לקראת שיוך הנכסים העתידי. במובן זה, השינוי הפיזי לא רק משקף את השינוי החברתי והאידיאולוגי, אלא גם מבשר על בואו.

אחד הגורמים המשפיעים ביותר על תכנון הבית הוא ניסיון העבר. בכל הקיבוצים ציינו החברים שגדלו בקיבוץ ובלינה משותפת את רצונם להעניק לילדיהם מרחב אישי ופרטיות ואת רצונם במרחב גדול מספיק לקיום פעילויות משפחתיות משותפות, בניגוד לחוויות שהם עברו בילדותם. נראה כי ההתנסות האישית שלהם שאופיינה בחסך בחלל משפחתי ופרטי מביאה לרצון לפצות על כך באמצעות הגדלת שטח הדירה. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם טענותיו של מאסי (1992), המעלה את חשיבות הזיכרון ככלי חשוב בעיצוב הוויית הפרט.

מן הספרות עולה כי אדריכלות בית מגורים יכולה לסייע בקביעת מעמד וריבוד חברתי, כאשר משק בית אינדיבידואלי מבדיל את עצמו מן הקבוצה באמצעות הטעם והעיצוב המקוריים של ביתו (Hannerz, 1992). יחד עם זאת, סטייה מן הסטנדרט אינה תמיד חיובית בהכרח, משום שהיא גוררת פעמים רבות הערכה שלילית מצד הסביבה (Colloredo-Mansfeld, 1994). ממצאי המחקר מאשרים קביעות אלו. כאמור, כל המרואיינים הדגישו את הטעם והעיצוב המקוריים של ביתם. מרואיינים רבים הביעו ביקורת על חברים אחרים שחרגו לדעתם מהבנייה המקובלת והמותרת בקיבוץ. ממצאים אלו מעידים אף הם על השינוי שעברה החברה הקיבוצית. זאת מאחר שתחרות בסגנון או בטעם היא מאפיין של חברות מורכבות, שבהן רוב הקשרים החברתיים נוצרים על בסיס הכישרון האישי של האדם (Hannerz 1992).

בית המגורים נתפס בספרות כביטוי וסמל לזהות העצמית של מי שמתגורר בו, כמייצג את הזהות הראשונית והבסיסית של האדם וכמקום פרטי, המנוגד למרחב הציבורי שנשלט באמצעות חוקים ונורמות חברתיות (Després, 1991; Mallett, 2004; Tucker, 1994). בתרבות המערבית משמעות בית המגורים קשורה פעמים רבות בבעלות על הבית. בעלות על בית נתפסת כמקור לזהות עצמית, מעמד חברתי וביטחון כלכלי (Madigan et al., 1990; Dupuis and Thorns, 1998). החשיבות הגדולה שמייחסים החברים לדירת המגורים הפרטית שלהם, הן בקיבוץ השיתופי והן בקיבוץ המתחדש, העולה מתוך ממצאי המחקר, מעידה כי כיום הבית, עיצובו, ההשקעה הכספית בו ואולי אף גודלו, מהווים עבור החבר ועבור הסובבים אותו ביטוי לזהות/ה האישית של החבר/ה, הגשמתו העצמית והצלחתו הכלכלית. העובדה כי כל המרואיינים זיהו את בית המגורים שלהם ככנס

פרטי השייך להם, למרות שבאופן רשמי בית המגורים נמצא עדיין בבעלותו של הקיבוץ, מעידה גם היא על כך שמשמעות הבית בקיבוץ זהה כיום למשמעות בית המגורים בתרבות המערבית (Madigan *et al.*, 1990; Dupuis and Thorns, 1998). זוהי, אולי, מהותו של השינוי האידאולוגי שחל בקיבוץ ביחס לדירת המגורים, וממנו נגזרים כל אותם ביטויים פיזיים שנמצאו במחקר הנוכחי.

לסיכום, ממצאי העבודה מצביעים על קיומו של קשר בין התמורות באידאולוגיה ובין הממד המרחבי. כפי שהוצג בסקירת הספרות, בעבר האידאולוגיה השיתופית-שוויונית הכתיבה בנייה אחידה ופונקציונלית (מסטצ'קין, 1936; בארי, 1952; פיינמסר, 1984). כיום, כאשר האידאולוגיה הסוציאליסטית נמצאת בתהליכי דעיכה ואותם יסודות חברתיים שמשטצ'קין מדבר עליהם נעלמו, נעלם גם האופי המרחבי של הקיבוץ המסורתי בכלל, ועיצוב המרחב הפרטי המסורתי (דירת החבר) בפרט.

סיכום

תכנון הקיבוץ היווה מאז ראשית ימיה של ההתיישבות הקיבוצית אתגר אדריכלי ייחודי, שנבע מהיות הקיבוץ צורת חיים וולונטרית המבוססת על שוויון, עזרה הדדית ושותפות מלאה בכל תחומי החיים, כולל ברכוש ובקרקע. ניסיונות אדריכליים רבים למימוש אידאל חברתי-שוויוני זה נעשו החל מהמאה ה-19, אולם הוא נותר על פי רוב רק כתכניות על נייר ונשא אופי רעיוני ופורמליסטי.¹³ בקיבוץ, לעומת זאת, תורגם החזון החברתי הקיבוצי מראשיתו לשפה אדריכלית חיה ונושמת. רעיון השיתופיות והשוויוניות בא לידי ביטוי בראש ובראשונה בעיקרון התכנוני של מרחב משותף לכל תפקודי החיים, הייצור, החינוך, הבריאות, וכיוצא בזה. הזירה המרכזית של החיים הקיבוציים היא המדשאה הגדולה ומוסדות הציבור שסביבה, לצד הגן הקיבוצי, נוף השבילים והמרחב שבין הבתים המהווה מוקד משמעותי של אינטראקציה חברתית. דירת המגורים לא נתפסה במונחים של רווחה, טריטוריה פרטית או כמקור לרצונות ולמאוויים של הפרט. החתירה לאורח חיים המבוסס על פשטות וצניעות הכתיבה הסתפקות בנורמות דיור צנועות מאד ושלילת הקניין הפרטי והקביעה כי דירת המגורים היא רכושו של הקיבוץ הדירה את הפרט מתכנון דירתו. כיום, קיבוצים רבים מתנסים בדרגות שונות של הפרטת המרחב הקיבוצי המשותף ויש הטוענים כי קיימת סכנה להרס מרקמו הייחודי (חיוטין וחיוטין, 2010; בר אור ויסקי (ע), 2010; כהנא, 2011).

סיכום עיקרי הממצאים

בשנים האחרונות עוברים רבים מן הקיבוצים מן התפיסה הסוציאליסטית המבוססת על עקרון "הקופה המשותפת" לעקרון השכר הדיפרנציאלי, המלווה ברשת ביטחון המסבסדת חלק ניכר מתחומי החיים. בקיבוצים שנבחנו במחקר נמצא כי השינוי האידאולוגי משתקף בתכנון המרחבי והאדריכלי של הקיבוץ. ממצאי המחקר מלמדים כי בהיבט המרחבי ניתן להבחין בפרגמנטציה של המרחב הציבורי וביצירתו של מרחב פרטי. בהיבט האדריכלי, מצביעים הממצאים על מעורבות גדולה הרבה יותר של הפרט בתכנון ובמימון הבנייה, לצד נסיגה של הקיבוץ מאחריותו ושלילתו בתהליך. בכך באים לידי ביטוי עלייה בחשיבות הפרט וברצון לביטוי אישי; החלשת מעמדו של הקיבוץ כספק הצרכים וכאחראי לביטחון החברים בעתיד והיחלשות הערכים המזוהים עם אורח החיים הקיבוצי, כגון פשטות, צנעה והסתפקות במועט. ההבדלים בין הקיבוץ השיתופי והקיבוץ המתחדש, כפי שהם עולים ממחקר זה, אינם כה גדולים כפי שניתן היה לשער מלכתחילה. חוויות העבר המשותפות לחברים משני סוגי הקיבוצים מביאות לניסיון למילוי צרכים דומים באמצעות תהליך הבנייה החדשה או השיפוץ. האמונה בערכים הקשורים באורח החיים הקיבוצי

¹³ במחצית המאה ה-19 התעורר באירופה שיח תכנוני חדש שקרא לבריאת מציאות חדשה ותיקון העוולות הנובעות מן הסדר החברתי הקיים. בתחילת המאה ה-20 השתלבו רעיונות אלו בתנועות החברתיות החדשות שסחפו את אירופה, וקראו לשוויון חברתי, מעמדי וכלכלי ולהקמתה של חברה שוויונית באמצעות שליטה על אמצעי הייצור וחלוקה מחדש של העושר. בין ניסיונות החיפוש אחרי דגם היישוב המושלם ניתן לציין את אבנעזר הווארד, תיאודור פריטש, טוני גרנייה ולה קורבוזיה. בראשית המאה ה-20 אדריכלים כדוגמת טאוט, מאי, גרופיוס, אוד, שטאם ואחרים, פיתחו תיאוריות דומות לגבי דירת המגורים. חלק מן הפתרונות הסכמתיים זכו במשך הזמן גם ליישום. כך הוקמה לצ'וורת' באנגליה, מנהיים בגרמניה, צ'אנדיגר בהודו ומבני מגורים שונים באירופה ובארה"ב.

מתקיימת גם בקיבוץ המתחדש ומנגד ההכרה בשינוי באורחות החיים מתקיימת גם בקיבוץ השיתופי. מבחינה ארגונית, התקנונים המסדירים את הבנייה אינם שונים באופן מהותי בין הקיבוצים, אם כי מידת הפיקוח גדולה יותר בקיבוץ המתחדש. ההבדל המהותי המצטייר מן המחקר הוא בהשפעת תהליך הבנייה על המרקם חברתי, שהנה גדולה יותר בקיבוץ השיתופי. ביחס למאפיינים המרחביים של הקיבוץ, נמצא כי מידת השינויים באורחות החיים תואמת למידת השינוי במבנה המרחבי. ביחס למאפיינים האדריכליים של דירות המגורים, נמצא כי למרות ההבדלים באורחות החיים בין הקיבוצים השונים, ניתן לזהות בכולם את זניחת השפה הצורנית והערכים שזוהו עם הבנייה למגורים בקיבוץ בשנים עברו.

בחינת עמדותיהם האישיות של חברי הקיבוצים שהשתתפו במחקר, מלמדת כי בעוד שבעבר החברה הקיבוצית הייתה מזוהה עם ערכים של שוויון, פשטות, צניעות והסתפקות במועט, היום מעידים חברי הקיבוץ על הזדהות נמוכה עם ערכים אלו. הערך המרכזי עימו מזדהים חברי הקיבוץ כיום הנו ערך הערבות ההדדית. היחלשות ההזדהות עם ערכים אלו, על רקע העלייה ברמת החיים, מביאה להגדלת ההשקעה הכספית בבנייה, בעיצוב הפנים ובאבזור בית המגורים הכולל פעמים רבות אלמנטים מרשימים ובעלי נוכחות, וכן ברצון עליו מעידים חברי הקיבוץ לתכנון ועיצוב ייחודי.

יחד עם זאת, בחינת תקנוני הדיור בקיבוצים מלמדת כי ברמה המערכתית תפיסת השוויון המכני, לפיה לכל חבר ניתנת דירה זהה תוך התעלמות מן השינוי בצורכי הדיור שלו, ממשיכה להתקיים גם כיום. זאת בניגוד לתפיסת השוויון האיכותני, לפיה יש לספק את צורכיו האישיים הייחודיים של כל חבר. התוצאה של חלוקת משאבי הדיור באופן שוויוני-מכני היא בנייה אחידה שאינה מותאמת לצורכי חלק מחברי הקיבוץ, דוגמת קשישים, משפחות צעירות, זוגות שילדיהם בגרו ויצאו מן הבית ועוד. כך למעשה רעיון השוויון בקיבוץ החדש ממשיך להתקיים באופן זהה לקיבוץ הישן, כאשר תנאי המגורים של כל חברי הקיבוץ נקבעים בהתאם להגדרת סטנדרט אחיד המוגדר על ידי מוסדות הקיבוץ. זאת למרות שבמבט ראשון על בתי המגורים הגדולים והמרווחים נראה כי ערך זה נזנח.

תהליכי התכנון בקיבוץ מושפעים לא רק מן הערכים המסורתיים, אלא גם מניסיון העבר של חברי הקיבוץ ושל הקיבוץ כולו. מן המחקר עולה כי חוויות הילדות האישיות של חברי וחברות הקיבוץ בלינה המשותפת השפיעו על תכנון ביתם כיום, והם מבקשים להעניק מרחב פרטי לכל בן משפחה ולספק מרחב גדול מספיק לקיום פעילויות משפחתיות משותפות. באופן דומה מאפייני התכנון המרחבי והאדריכלי מושפעים גם מעברו של הקיבוץ. כך למשל, בקיבוץ בו המוסדות הקיבוציים היו חזקים בעבר נשמרת גם כיום מעורבות גדולה של המוסדות הקיבוציים בתכנון ובבנייה הפרטית, שמתבטאת במגבלות והנחיות רבות יותר ובפיקוח ואכיפה נוקשים יותר. לעומת זאת, בקיבוצים בהם המוסדות הקיבוציים היו חלשים בעבר מעורבות המוסדות בתכנון ובבנייה הפרטית נמוכה יותר.

תהליך הבנייה הפרטית למגורים הוא תהליך מעגלי, שראשיתו בפריצת גבולות ושינויים גדולים והמשכו במיתון ובחזרה לחלק ממאפייני הבינוי הקיבוצי המסורתיים. מן הממצאים עולה כי בתחילה כמעט שלא היו הגבלות על תכנון ועיצוב בתי המגורים בקיבוצים שנבחנו במחקר. בחמש השנים האחרונות, לאחר סיום הגל הראשון של הבנייה והחשיפה לתוצאותיו, נערך בארבעת הקיבוצים שנבחנו במחקר מהלך של חשיבה נוספת והבינוי כיום מאופיין במגבלות רבות יותר על שטח הדירה ועיצובה החיצוני, בבנייה מרוכזת, בהגבלת תנועת רכב וחניה בתוך הקיבוץ ובהתייחסות לשטחים המשותפים.

כיום, ניתן לזהות בקיבוצים שנבחנו במחקר רצון מסוים לשמור בתכנון ובבינוי על ערכים המאפיינים את חיי הקיבוץ, כגון הגבלה של כניסת רכב ושמירה על שטחים ציבוריים פתוחים רציפים. הרצון קיים במידה רבה יותר בקרב בני הדור הצעיר החוזרים לקיבוץ והמתכננים החיצוניים מאשר בקרב חברי הקיבוץ הוותיקים. לבנייה למגורים המתבצעת בשנים האחרונות בקיבוצים שנבחנו במחקר יש השפעה משמעותית על המרקם החברתי, הבאה לידי ביטוי בתחושות קנאה בין החברים, בפגיעה בשוויון וביצירת חששות כבדים מפני העתיד לבוא כתוצאה מהשפעתה המשוערת על שיוך הנכסים. ניכר, כי השפעה זו של הבנייה חזקה יותר בקיבוצים השיתופיים מאשר בקיבוצים המתחדשים. לדעתנו, המודעות והציפייה לשינוי דמותו של הקיבוץ משליכה על פעולותיהם של חברי הקיבוץ בהווה, בעיקר בטיפול במרחב הפתוח הצמוד לבית המגורים, בין היתר, מתוך ניסיון להגדיר את שטח המגרש לקראת שיוך הנכסים העתידי. במובן זה, השינוי הפיזי לא רק משקף את השינוי החברתי והאידיאולוגי, אלא גם מבשר על בואו.

כהנא (2011) עוסק בשאלה האם קיימת אדריכלות קיבוצית. לטענתו, ייחודיותו התכנונית של הקיבוץ באה לידי ביטוי במבנה המרחבי הייחודי ובאדריכלות המבנים. הייחודיות המרחבית באה לידי ביטוי בשטחים הפתוחים הרציפים ובשילוב בין הבנוי והפיתוח הנופי. הייחודיות האדריכלית התבטאה בתכנון מבנים ומתקנים ייחודיים לקיבוצים, כגון חדר האוכל, מחסן הבגדים, בתי הילדים וסוגי בנייני המגורים. כיום, פני היישוב שהיה קיבוץ משתנים ללא הכר. תם עידן הייחודיות ונוצרה מציאות קהילתית חדשה, פרברית. עם זאת, דגם הקיבוץ עודנו ייחודי כיישוב המבוסס על שיתופיות, שוויוניות וסולידריות חברתית, כלכלית ותרבותית, המספק שירותי חינוך, רווחה, צריכה ותרבות כישות ייחודית (כהנא, 2011).

להערכתנו, לא ניתן להצביע על קיומו של סגנון בנייה קיבוצי ייחודי בנקודת זמן זו. האיזון בין כל הגורמים השונים שמרכיבים את המרחב הקיבוצי (מערכת השבילים, הנוי והגינון, מרכז הקיבוץ ומבני הציבור, המרחב הציבורי הפתוח הרציף, אחידות ופשטות מבני המגורים) הופר. בהיבט האדריכלי קשה להצביע על מאפיינים קיבוציים ייחודיים הנבדלים מבנייה פרברית אחרת. עם זאת, בהיבט המרחבי (כמו גם החברתי) הייחוד הקיבוצי עדיין נשמר. הקיבוץ, בניגוד ליישוב הקהילתי, מספק מענה לכל תחומי החיים ולא למגורים וחינוך בלבד. בשל כך המבנה המרחבי שלו רבגוני יותר, ונשמרים בו עדיין חלק מהמרכיבים הקיבוציים הייחודיים, דוגמת מרכז הקיבוץ, המהווה אזור פעיל ותוסס שמתקיימות בו פעילויות ציבוריות וכלכליות (חדר האוכל, חנות כל-בו, משרדים ושירותים שונים, בית תרבות ועוד) לאורך כל שעות היום, ומערכת שבילים להולכי הרגל.

הנכונות של חברי הקיבוץ, כפי שהיא מצטיירת מן המחקר, להשית על עצמם מגבלות בכל הקשור לתכנון המרחבי והאדריכלי נוגעת רק להיבטים המרחביים של תכנון חצר הקיבוץ – שמירה על שטחים ציבוריים פתוחים, מניעת כניסת רכב, נוי ציבורי ובמידה מוגבלת מניעת גידור. בכל הקשור לתכנון בית המגורים חברי הקיבוץ אינם מעוניינים באחידות חיצונית ואינם מוכנים לקבל מגבלות על התכנון הפנימי.

המרחב ומאפייני הבנייה הקיבוציים – לאן?

ממצאי המחקר מובילים למסקנה שכדי לשמור על האיכויות המרחביות הייחודיות לקיבוץ, יש צורך בהתוויית דרך ביניים המשלבת בין הצרכים השונים והרצונות של חבריו ומציעה סינתזה בין הערכים הישנים ובין מציאות החיים החדשה. שימורו ופיתוחו של המרחב הקיבוצי כיום מותנים בשמירה על המרחב המשותף הציבורי הפתוח והבלתי מחולק כמקום מפגש רב ממדי ורב גילי. היכולת לממש זאת תלויה באופי הסולידריות הקהילתית, בריבונותה של הקהילה, ביכולתה להעמיד סדר יום משמעותי משלה ובעמידתה על מימושו.

במהלך המחקר זיהיתי מספר מרכיבים המאפיינים את הקיבוץ כיום, אשר לדעתי ניתן להיעזר בהם לצורך חשיבה מחודשת על התכנון המרחבי והאדריכלי של הקיבוץ בעתיד, באופן שיאפשר שמירה על יתרונותיו הייחודיים מן העבר:

א. הקיבוצים, השיתופיים והמתחדשים, נמצאים היום בשלב ההתפכחות, לאחר פריצת הגבולות שהתאפיינה בהיעדר מגבלות על גודל הבית, בצמצום השטחים הציבוריים, בכניסת רכב לשבילי הקיבוץ ובבנייה שקודמה באופן פרטי. נקודת זמן זו, שבה חדרה ההכרה בין חברי הקיבוץ שלא כל מה שהיה בו בעבר הוא בהכרח גרוע, ולא כל מה שקיים מחוץ לו הוא בהכרח טוב, מאפשרת חשיבה מחודשת על התכנון המרחבי והאדריכלי של הקיבוץ בראיה עתידית.

ב. בקיבוצים, גם באלו המתחדשים, קיימת עדיין סולידריות קהילתית חזקה. הערכים המאפיינים את הקיבוץ כיום הם ערבות הדדית וקבלת החלטות משותפת. עובדה זו, בשילוב עם העובדה שקיבוצים רבים נמצאים כיום בשלב ההתפכחות, מאפשרת לגייס את כלל תושבי הקיבוץ לחשיבה משותפת על העתיד המרחבי של הקיבוץ כאשר מתוכננת בנייה חדשה.

ג. לקיבוץ יש יתרון בשל היותו מרחב קטן ובו מספר תושבים מצומצם. עובדה זו מאפשרת להוביל תהליך תכנון פרטני, שאינו מתייחס אל כל הקיבוץ (במובן הפיזי-מרחבי) ואל כל חברי הקיבוץ (במובן החברתי-צרכי) כאל מקשה אחת, אלא מנסה באמצעות שיתוף החברים בתהליך התכנון לתכנן "לכל אחד לפי יכולתו ולכל אחד לפי צרכיו", בהתאם לעיקרון היסודי עליו נבנה הקיבוץ.

ד. בקיבוץ קיימת היום קליטה גדולה של אוכלוסייה צעירה (בעיקר בנים חוזרים), שמכירה באיכויות הייחודיות של המקום, ומוכנה לפעול כדי לשמור עליהן. מדובר בצעירים שחיו בעיר וחזרו לקיבוץ בשל האפשרות לבנות בית פרטי במרחב כפרי במחיר נמוך יחסית, המעוניינים לשמור על האופי המרחבי של הקיבוץ ונכונים למגבלות הנובעות מכך.

נשאלת השאלה, האם תיתכן דרך שלישית, שאינה משמרת את קיבוצי העבר כמו שהיו ובה בעת מצליחה לשמור על האיכויות הבסיסיות של המרחב הקיבוצי תוך שהיא מאפשרת לחברי הקיבוץ להגשים את שאיפותיהם האישיות בנושאים הקשורים בפרטיות, חופש בחירה ותנאי המגורים ומספקת להם "מרחב מתאים לחיים משפחתיים נורמליים" כפי שהגדירה אחת המרואיינות במחקר.

יש מי שמציעים חלוקה של הקיבוץ "לעיר עתיקה" – המרכז הישן המאופיין בבינוי מוגבל, שבילי הולכי רגל, מדשאות משותפות, "ולעיר החדשה" – בה יש בינוי בהיקף גדול יותר, חלקות פרטיות וחניה צמודה או קרובה

לבית המגורים. במקרה כזה ניתן לאפשר לכל משק בית לבחור היכן לגור (דני בר קמה, יום עיון תכנון קיבוץ, 14.12.2010).

גישה זו, לדעתי, אינה מספקת מענה תכנוני וחברתי הולם לצרכים המשתנים של הקיבוץ כיום, מאחר שהיא משמרת את מרכז הקיבוץ באופן שאינו מתאים לצורכי החברים, בעוד שבשכונות החדשות נעלמת הייחודיות המרחבית הקיבוצית. מלבד זאת, היא מחלקת את הקיבוץ לשני מרחבים נפרדים ובכך פוגעת בשלמותו וברציפותו המרחבית, שזוהתה, כאמור, כאחד מהמרכיבים הבסיסיים של המרחב הקיבוצי. לדעתי, יש לייצר מרחב קיבוצי חדש המבוסס על העקרונות האידאולוגיים והמרחביים הוותיקים. את המאמץ יש לרכז בשמירה על המאפיינים המרחביים הייחודיים, בעוד שבהיבטים האדריכליים ניתן לאפשר חופש פעולה לחברי הקיבוץ. זאת מתוך הכרה שדפוסי החיים בחברה הקיבוצית השתנו, ולא ניתן לצפות כיום מחברי הקיבוץ להמשיך את חייהם כבעבר.

בהתאם לגישה המוצעת על ידי, המרחב הקיבוצי החדש יתבסס על מספר עקרונות תכנון:

- א. מרכז הקיבוץ יישמר כאזור רב תכליתי הכולל את מבני הציבור, החינוך והשירותים. אזור זה ישמש כמקום מפגש ואינטראקציה חברתית. בקיבוצים מתחדשים מבני הציבור והשירותים שסיימו את תפקידם המסורתי יכולים לשרת יוזמות פרטיות של חברי הקיבוץ כגון בית קפה או חנויות יד שנייה ובכך לקבל תוכן אחר שיסייע בשמירת חיוניות מרכז הקיבוץ.
- ב. מבני המגורים הסמוכים למרכז הקיבוץ יהיו בעלי שטח רצפה ונפח בינוי מוגבל. בניית מבני מגורים חדשים באזור זה באמצעות "פינוי-בינוי" תועד ככל האפשר לדיירים המעוניינים בשטח דירה מצומצם ובקרבה למוסדות שבמרכז הקיבוץ (קשישים, דירות מעבר).
- ג. מבני המגורים יכללו מגוון של טיפוסים בינוי בגדלים שונים, בהתאמה לצורכי החברים השונים. תתאפשר בנייה בשלבים בהתאם לגיל המשפחה ומספר הילדים.
- ד. מבני המגורים ימוקמו באופן המאפשר שטח פרטי סגור רק בחצר האחורית של בית המגורים. בחזית הקדמית השטח הפרטי יצומצם באמצעות הצמדת המדרכה לבית המגורים. באופן זה תקבל כל משפחה שטח פרטי מאחורי ביתה ומלפנים תתקבל מדשאה ציבורית שתשמש את תושבי השכונה כמקום מפגש חברתי ואזור למשחקי ילדים.
- ה. במטרה ליצור מסגרת אחידה לבנייה הפרטית שבתוכה יינתן חופש בחירה לפרט, התכנון והעיצוב החיצוני יהיו כפופים למגבלות כגון גובה, קווי בניין, תכסית ואחוזי בנייה. התכנון והעיצוב הפנימי של בית המגורים לא יוגבלו. בנייה חדשה תבוצע באופן מרוכז על ידי הקיבוץ.
- ו. תנועת רכב בתוך שכונות המגורים ובמרכז הקיבוץ תוגבל לצורכי תחזוקה וחירום. החניה תתוכנן במקבצים קטנים בהיקף השכונות ולא תתאפשר חניה פרטית בצמוד לבית המגורים.

האדריכלות היא שותפה פעילה בעיצוב מערכות היחסים בחברה ובתרומה לאיכותן. נקודת הזמן הנוכחית, לאחר סיום גל הבנייה הפרטית הראשון, שהביא להכרה מסוימת ביתרונות המרחב הקיבוצי הוותיק, מאפשרת חשיבה מחודשת על התכנון המרחבי העתידי של הקיבוץ. לכך נוספים היתרונות מהם נהנה הקיבוץ בנקודת זמן זו – סולידריות קהילתית חזקה, אוכלוסייה מצומצמת, קליטת חברים חדשים – המאפשרים את גיוס הקהילה לחיפוש דרכים ליצירת מרחב קיבוצי חדש.

איכותו המשמעותית ביותר של הקיבוץ היא המרחב המשותף המאפשר רציפות בין הפרטי לציבורי, קיום קהילה בלא גדרות ומחיצות, וקיום של חיים שלמים בסביבה אחת. בתוך המרחב המשותף הזה יש לחתור ליצירת מגוון של בתי מגורים שיהיו שונים בכל מיני פרמטרים – בנגישות, בשטח הרצפה, במספר הקומות ומספר יחידות הדיור. כך ניתן יהיה להתאים את מאפייני הבינוי לאזורים הוותיקים והחדשים של הקיבוץ ולהיענות יותר טוב לצורכים השונים של משקי הבית. נקודת המוצא לכך היא עמדתם של חברי הקיבוץ. לא ניתן לתכנן מחדש את הקיבוץ בלי לפתח דיאלוג תכנוני עם החברים, בלי להביא לכך שהם עצמם יבקשו לשמור על המאפיינים הייחודיים לסביבת המחיה הקיבוצית מתוך הזדהות עם העקרונות הקשורים באורח החיים הקיבוצי גם כיום – קהילתיות, ערבות הדדית וקבלת החלטות משותפת.

עבודה זו התייחסה למדגם קטן ומצומצם אשר מקשה על ניסוח הכללות גורפות כלשהן. עם זאת, הממצאים הספציפיים לכשעצמם מעידים כי קיים קשר בין השינויים החלים בתכנון המרחבי והאדריכלי של הקיבוץ ובין השינויים באורח החיים ובערכי היסוד של חבריו. הקיטוע והפרגמנטציה של המרחב הציבורי לטובת יצירתו של מרחב פרטי, לצד המעורבות הגדולה של הפרט בבנייה הפרטית, מבטאים עלייה בחשיבות הפרט, עלייה ברצון לביטוי אישי, החלשת מעמדו של הקיבוץ כספק הצרכים וכאחראי לביטחון החברים בעתיד והיחלשות הערכים המזוהים עם אורח החיים הקיבוצי, כגון פשטות, צנעה והסתפקות במועט. על אף שלא קיימים הבדלים משמעותיים במאפייני הבנייה למגורים בין קיבוצים מתחדשים ושיתופיים, נראה כי הערכים המסורתיים של הקיבוץ משפיעים על תהליכי התכנון המרחבי והאדריכלי גם כיום. משאבי הדיור מחולקים לחברי הקיבוץ באופן שוויוני ואחיד כפי שנעשה בעבר, ובחמש השנים האחרונות ניתן לזהות מגמה של חזרה לתכנון מרחבי המבוסס על שטחים פתוחים משותפים רציפים ונגישות מבוססת הולכי רגל. מחקר עתידי בקרב קיבוצים נוספים, אשר יכלול אוכלוסיית חברי קיבוץ גדולה והטרונגנית יותר, יאפשר להרחיב את היריעה ולעמוד על האופן בו ניתן ליצור מרחב קיבוצי חדש, תוך דיאלוג תכנוני עם חברי הקיבוץ, שהנו רלוונטי לשינויים באורח החיים ולצרכים העכשוויים של חברי הקיבוץ, המבקשים סביבת מגורים המאפשרת קיומו של תא משפחתי פרטי לצד קיום הקהילה המשותפת. בתוך כך חשוב כי המרחב הקיבוצי החדש יאפשר שמירה על המאפיינים הייחודיים לסביבת המגורים הקיבוצית הוותיקה, כדוגמת המרחב הפתוח הרציף ומרכז הקיבוץ כמקום מפגש רב דורי.

מקורות

- אברהמי, א' (1993). **תפקוד התק"ם – דילמות וכיווני שינוי**. אפעל: יד טבנקין (מחקר הקיבוץ במפנה המאה, חוברת י').
- אפרת, צ' (2010). סוד הקסם הקיבוצי. בתוך: ג' בר אור וי' יסקי (עורכים). **הקיבוץ – אדריכלות בלא תקדים**. תל אביב: הביתן הישראלי, התערוכה הבינלאומית ה-12 לאדריכלות, הביאנלה בוונציה.
- בארי, ש' (1952). הבניה בקומונה ותכנונה במחשבה הסוציאליסטית, **מבנים** ט"ו: 581-589.
- ברנד, ה' (1982). **בדיקת מפעל "בנה ביתך" - דוח מסכם**. ירושלים: משרד הבינוי והשיכון.
- בן רפאל, א' (1996). **מהפכה לא טוטלית**. אפעל: יד טבנקין.
- ברשישת, א' וע' פיטלסון (1998). **התפשטות היזמות הפרטית בקרקע ציבורית**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- בר אור, ג' וי' יסקי (עורכים), **הקיבוץ – אדריכלות בלא תקדים**. תל אביב: הביתן הישראלי, התערוכה הבינלאומית ה-12 לאדריכלות, הביאנלה בוונציה.
- הוועדה הציבורית לעניין הקיבוצים - דין וחשבון** (2003), ירושלים.
- חיוטין, ב' ומ' חיוטין (2010). **אדריכלות החברה האוטופית - קיבוץ ומושב**. ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס.
- טופל, מ' וא' בן רפאל (2006). מהפכת מנהלים נוסח קיבוץ. **אופקים בגיאוגרפיה**. 66: 28-43.
- טל, ע' (1991). **התכנון האדריכלי של הקיבוץ 1920 – 1930 - דמותו הצורנית של הקיבוץ בהתהוותו: מקורותיה הרעיוניים והארכיטקטוניים - מהצעות המכלולים הראשונים ועד התגבשות כללי תכנונו**. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", א.ב. תכנון.
- יסקי, י' (2010). לא עיר ולא כפר – קיבוץ. בתוך: ג' בר אור וי' יסקי (עורכים). **הקיבוץ – אדריכלות בלא תקדים**. תל אביב: הביתן הישראלי, התערוכה הבינלאומית ה-12 לאדריכלות, הביאנלה בוונציה.
- יפה, מ' (2010). **התפתחות שכונות המגורים ברמת יוחנן 1932-2010**. מסמך שהוכן עבור נספח השימור לתכנית מס' זב/26 ט לקיבוץ רמת יוחנן.
- כהן, ע' (5.7.2008). הקיבוצים העשירים: בונוסים ורכב צמוד. *The Marker*. אוחר בתאריך 4 למאי 2009 מתוך <http://www.news1.co.il/Archive/001-D-166887-00.html?tag=10-33-49>
- כהנא, פ' (2001). הקיבוץ בראיה של המרחב החוץ עירוני בישראל. **מפנה 34**. אוחר בתאריך 24 ליוני 2010 מתוך אתר הקיבוצים http://www.kba.org.il/mifne/20010709_shaar34.htm
- כהנא, פ' (2011). **לא עיר לא כפר - האדריכלות של הקיבוץ 1910 – 1990**. אפעל: יד טבנקין.

ליבנה, מי ועי אלמוג (2008). תרבות הדיור והמגורים בקיבוץ. **אנשים ישראל – המדריך לחברה הישראלית**. אוהזר בתאריך 24 ליוני 2010 מתוך <http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=7789>

לויתן, אי (2006). חשיבותם של ערכים בקביעת מחויבות ארגונית של חברי קיבוץ לחיים בקיבוציהם. **סוגיות חברתיות בישראל**. 1 : 128-151, המכללה האקדמית יהודה ושומרון.

לפידות, אי אפלבוט, לי ויהודאי, מי (2006) הקיבוץ בסביבה משתנה - בין הישרדות לשמירת ערכים. **אופקים בגיאוגרפיה**. 66 : 7-27.

מסטצ'קין, שי (אפריל 1936). הערות אחדות לבניה בקיבוץ. **מבנים**. ג : 71-73.

משרד הפנים (דצמבר 2006). **מסמך הנחיות לתכנון הקיבוץ**. מנהל התכנון. אגף תכנון ארוך טווח.

משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה **תקנות האגודות השיתופיות (סוגי אגודות) (תיקון)**, התשס"ו-2005.

עמית כהן, עי (2006). נופי מורשה תרבותית בקיבוץ: ערכים, נכסים, שימור ופיתוח כלכלי. **אופקים בגיאוגרפיה**. 66 : 154-175.

עמיר, אי (1997). **דירת המגורים בקיבוץ – אידיאולוגיה ותכנון**. מחקר לשם מילוי הדרישות לקבלת תואר ד"ר למדעים, חיפה: הטכניון.

עמיר, אי (2000). חדר-בית – אידיאולוגיה ותכנון בדירת המגורים בקיבוץ. **קתדרה**. 95 : 119-140.

פויון, אי (2008). **התנועה הקיבוצית – מידע ומספרים**. אפעל: יד טבנקין.

פינמסר, יי (1984). **קיבוץ בתכנונו**. תל אביב: ספרית פועלים – המחלקה הטכנית של קיבוצי השומר הצעיר.

פלגי, מי ודי זמיר (עורכים) (2008). **מחברת רווחה לחברת שוק: מצוקה כלכלית בקיבוץ**. סדרת ניירות עמדה בנושאי הצדק החברתי. 6. המרכז לצדק חברתי ודמוקרטיה ע"ש יעקב חזן, ירושלים: מכון ון ליר.

פלגי, מי ואי אורחן (2008). חווית המצוקה הכלכלית: השוואה בין חברי קיבוץ במצוקה לאלו שאינם במצוקה. בתוך: מי פלגי ודי זמיר (עורכים), **מחברת רווחה לחברת שוק: מצוקה כלכלית בקיבוץ**, סדרת ניירות עמדה בנושאי הצדק החברתי. 6. המרכז לצדק חברתי ודמוקרטיה ע"ש יעקב חזן, ירושלים: מכון ון ליר.

רכטר, זי (1940). **תיכון בתי דירה בקיבוץ, עשרים שנות בניה – התיישבות, שיכון ומוסדות ציבור הפועלים**. אגודת האדריכלים, המהנדסים והמודדים, תל אביב: הוצאת ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל.

שור, ני (2007). איך עבר הקיבוץ משיתופי ל"רשת ביטחון". **מפנה**. 54 : 83-84.

Ahrentzen, S. (2002). *Socio-behavioral qualities of the built environment*. In: R.E. Dunlap & W. Michelson, *Handbook of Environmental Sociology*, Westport: Greenwood Press..

Chapman, T. and Hockey, J. (1999b). The ideal home as it is imagined and as it is lived, In: Chapman, T. and Hockey, J. (eds), *Ideal homes? Social Change and Domestic life*, London: Routledge.

- Coolen, H., and Ozaki, R. (2004). *Culture, lifestyle and the meaning of a dwelling*. Paper presented at the ISA International Housing Research Conference, Toronto, 24-27 June 2004.
- Coolen, H. and Hoekstra, J. (2001). Values as determinants of preferences for housing attributes. *Journal of housing and the built environment*. 16: 285-306.
- Colloredo-Mansfeld, R. (1994). Architectural conspicuous consumption and economic change in the Andes, *American Anthropologist*. 96: 845–865.
- Douglas, M. (1966). *Purity and Danger: an analysis of the concepts of pollution and taboo*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures: selected essays*. New York: Basic Books.
- Dupuis, A. and Thorns, D.C. (1998). Home, home ownership and the search for ontological security. *Sociological Review*, 46 (1): 24–47.
- Hall, E.T. (1966). *The hidden dimension*. New York: Doubleday & Company.
- Hannerz, U. (1992). *Cultural complexity: studies in the social organization of meaning*. New York, NY: Columbia University Press.
- Holston, J. (1991). Auto construction in working-class Brazil. *Cultural Anthropology*, 6: 447–465.
- Humphrey, C. (1997). The Villas of the ‘New Russians’: a sketch of consumption and cultural identity in post-soviet landscapes, *Focaal*, 30/31: 85–106.
- Ince-Guney Y., Wineman G. (2008). The evolving design of 20th-century apartments in Ankara, *Environment and Planning B: Planning and Design*, 35(4): 627 – 646.
- Klaufus C. (2000). Dwelling as representation: values of architecture in an Ecuadorian squatter settlement, *Journal of Housing and the Built Environment*. 15: 341–365.
- Lane B. (1993). What is rural tourism? In: B. Bramwell and B. Lane (eds.) *Rural Tourism and Sustainable Rural Development*. Philadelphia: Channel View Publication.
- Madigan, R., Munro, M. and Smith, S.J. (1990). Gender and the meaning of the home. *International Journal of Urban and Regional Research*. 14 (4): 625–647.
- Mallett S. (2004). Understanding home: a critical review of the literature. *The Sociological Review*. 52(1): 62-89.

- Massey, D. (1992). A place called home? In: Massey, D. (ed.), *The Question of 'Home', New Formations* (Vol. 17). London: Lawrence & Wishart.
- Mai, M. & Shamsuddin, S. (2008). Urbanization and globalization of gbagyi housing transformation. *International Journal on Sustainable Tropical Design Research & Practice*. 2 (1): 49-58.
- Perkins, H. & Thorns, D. (2000). *Making a home: housing, lifestyle and social interaction*. Paper presented at the EHNR 2000 Conference, Gayle, Sweden, 26–30 June 2000.
- Rappoport, A. (1981). Identity and environment: a cross-cultural perspective, In: *Housing and Identity: Cross-cultural Perspectives* (Ed., Duncan, J.), London: Croom Helm.
- Rappoport, N. & Dawson, A. (1998). *Migrants of identity: perceptions of home in a world of movement*. Oxford: Berg.
- Saunders, P. & Williams, P. (1988). The constitution of the home: towards a research agenda, *Housing Studies*. 3 (2): 81–93.
- Tucker, A. (1994). In search of Home. *Journal of Applied Philosophy*. 11 (2): 181–187.
- Turgut, H. (2001). Culture, continuity and change: structural analysis of the housing pattern in squatter settlement. *Global Environmental Research (GBER)*. 1 (1): 17-25.
- Williams, P. (1987). Constituting class and gender: a social history of the home 1700 –1901, In: N. Thrift & P. Williams (eds.), *Class and Space: The Making of Urban Society*, London: Routledge & Kegan Paul, , 154-204.